

СУЧАСНІСТЬ

Ю. Коломиєць: Поезії — У. Самчук: На білому коні —
Б. Рубчак: Шукаючи справжнього культобміну, справ-
жнього Зерова і справжньої літератури — Недруковані
переклади Ю. Клена — В. П. Стахів: Російський цинізм
у Прибалтиці — Є. Врецьона: Клюб фальшивих грачів —
І. Майстренко: Сторінки з історії Комуністичної партії
України — П. Ю. Стерчо: Словацько-українські взаємини
1938-39 — Р. Л. Хом'як: Віталій Коротич зблизька —
Я. Рудницький: Республіка на горі — Критика і бібліо-
графія — З радянської преси

9 (57)

ВЕРЕСЕНЬ 1965

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

9 (57)

ВЕРЕСЕНЬ 1965

РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ

МІЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ЮРИЙ КОЛОМИЄЦЬ: **ПОЕЗІЇ**

ЗНАК НА ЛОБІ

В ім'я
 сукровиці
 і крові,
і крику
 рук
 до неба —
я смаком
 стефу
 на устах
і молоком
 з грудей
 Дніпра
клянущу,
 клянущу
 кривоязиких.
Вам щастя
 хтось,
 в дірках,
позичив:
без
 багрянниць,
 посохів
 і вінка.
Це ж ви
 при
 сході
 півнів
тричі —
на хрест
 хрестом
 Христа, —
батьків,
 і мову їхню,
 і слова.

ПРИСПІВОК

Співай,
чорномазий,
тобі дуже
табу
намазало душу.
Співай
найчорнішим
співом,
бо
в твоїм тілі
міль не з'їла
пісні.
Співай кольорами,
якими шаліє
шовкова шкіра.

ПІД ШПИТАЛЬНИЙ ВЕЧІР

На барви заходу
і вістря брам
упав шпиталь
під засув сонця.

В палатах пізно,
(про це сказали вікна).
Гостям зась!
І вхід взяли
на клямку ночі.

На вулицях убились
лица ниць —
їх називали вікнами,
на них удень
стирчали щоки в ліктях.

Тепер закліпали повіки
по стінах хворим світлом,
де дощ по вікнах
дробив дірчасту пісню.

Немов великий вихід
з царських врат,
дахи несуть розлитий місяць
по склові вулиць
сірим ликом.

І ось приходить вік
шпитальний і пророчий,
як професійний вірш
Коротича.

Халатами ширшить
крохмальний крок —
їх називали
сестрами сердець,
мамами і просто ма...

Вони пілюлями
просили спати
і ляляли краплі в вухо,
щоб спали стіни
на мокрих бруках.

А дощ лином лящить
у голім хмизі
і кидає дрібну луску
об жостір ночі
в простір
і ріже тьму живцем
на ожеледь,
щоб люди знали:
десь впав шпиталь
під чорну крокву,
на довгі списи ночі
під засув сонця.

НА ДРУГИЙ ДЕНЬ

Я бачив, як буланий
вітер
в дощі вечірнім гриву
прав;
ламав ще голі
віти,
а в мене очі
випивав
червоний місяць.

І шпортався шелест
уст:

я хочу бачити
весну,
неторкану
 ніким,
 нічим,
пречисту,
хоч
 буйна,
 буйна
 ніч.

А він шалів,
баский
і норовистий,
із ніздрів хмари
пряв,
і прудко
натягав
весняні віжки, —
в галоп,
об березень
берез
і берег лісу.

Я вранці тільки
вздрів
набряклі груди
верб.
І думав
дівчину-весну
побачу,
а вітер уночі
у сад
привів
вагітну жінку.

(Продовження)

НАШІ БУДНІ

Властиво, які будні . . . Це насторожені, хвилюючі дні виняткового в історії світу часу. Біля нас і в нас руїни, а разом динаміка, метушня. Ми розбиті, розкидані, приголомшені. Кожна річ вимагала уваги, ніщо не було на своєму місці.

Що маємо робити наперед? Господарство, освіта, культура, політика? Все вимагало рук і голів. І не можна чекати. Хто зна, що буде завтра. Виривати, що дасться вирвати, робити, що дасться зробити.

Я лишаюся в Рівному, і не тільки тому, що до Києва ще закрита дорога, а також тому, що і тут безліч роботи. Нам потрібний добрий пресовий орган, добре видавництво, це робота для мене, і ми одразу за неї взялися.

Що наперед? Організація приміщення, персоналу, засобів. На розі вулиць Топольової і Шкільної, на південному передмісті, стояв ще не розбитий і майже порожній, триповерховий бльок. Оглянули і закріпили за собою двоє помешкань на десять кімнат: тут мала розміститися наша редакція. Оглянули і закріпили міську друкарню, оглянули і закріпили склад паперу, і в основному це все.

А можливо не все. А як же з дозволом на газету? Чи вистачить лише нашої міської управи? На всякий випадок Степан Іванович забезпечився своїм перекладачем, склав візиту якомусь там генералові — і дозвіл у кишені. Генерал не мав на це ніяких повноважень, але це не наше діло. Маємо папірець, маємо печатку якогось польового штабу, цього досить. Додали ще звучну назву «Волинь», і справа в решеті.

Тепер лише справи технічні: набір персоналу, меблі, знаряддя, їдальня. Слово за міською управою, і по короткому часі всі наші кімнати заповнилися меблями: редакція й адміністрація — Топольова 32, перший поверх. При вході вивіска першорядного графіка Ніла Хасевича, по кімнатах столи та бюрка, на столах «Ремінгтон», «Україна», на стінах портрети, на дверях наріжної кімнати напис: «Головний редактор».

З розподілом ролей нема клопоту: Степан Іванович вродже-

ний адміністратор, і тепер він «головний керманіч», а я, розуміється, «головний редактор». Пізніше наша редакція й адміністрація роїлася від «штату», але покищо сливе вся робота лягла на цих двох «головних». Степан Іванович по друкарській справі, а вся редакція моя. Ніл Хасевич оформлює «голівку», на секретарку почали школити Віру Шеккер, яка вже писала одним пальцем на «Ремінгтоні» і робила на кожному слові не менше однієї помилки. На огляд преси дали Таню Прахову, а фоторепортаж перебрав Іван Шеккер.

А як з напрямком, політичним обличчям? Ніякої офіційної напрямної лінії ми ще не мали, ніяких компетентних урядів ще не було, залишалось діяти на власну відповідальність. Маючи на увазі суворий військовий час, як також загальне політичне наставлення наших «визволителів», мусимо бути подвійно обережними. покищо на нас не звертають уваги, але довго це не буде тривати.

А хотілося б, щоб газета була максимально своя, не лише мовою, але й змістом, щоб вона щось казала, за щось змагалася, відстоювала якісь інтереси. Розуміється, оминати «кесареві — кесареві» годі, не такий час. Не можна порушувати справ української державності, організації української військової сили, критикувати офіційні розпорядження, мати незалежну лінію поведінки... Як також не можна порушувати наших міжпартійних проблем... Але поза тим широке поле для ініціативи. Господарство, підприємства, шкільництво, культурні справи. А головне, піднесення рівня свідомості — інтелектуальної, культурної, політичної. Позбутися нашого інфантилізму.

І от у неділю, 31 серпня, з датою 1 вересня перше число «Волині» появляється. Великого розміру, чистий друк, непогане оформлення, добрий папір. Перша справжня газета на території окупованої України, видавана незалежними силами і засобами. Скрипник власноручно цілу ніч її верстав, а на ранок, коли ще всі спали, сам розніс її по знайомих, виголошуючи:

— «Волинь!» Газета! Нова газета! «Волинь!» П'ятдесят копійок! «Волинь!»

Від початку до кінця моєї редакції, з моєю передовицею «За мужню дійсність», моєю другою статтею «Завойовуймо міста», з моїм репортажем «Сян», з ілюстрованим есеєм Ніла Хасевича «Про графіку», з відділом Демо-Довгопільського «Фізичне виховання», з розповідкою о. Юрія Шумовського про «Охорону мистецтва й пам'яток», з дописами про Бабинську цукроварню, Рівенський обласний банк, про Холмщину, Українську раду довір'я, далі огляд преси, інформації з місць, хроніка, оповістки, розшуки. І порівнюючи скромна данина кесареві — портрет «фюрера» з невеличкою допискою.

Перша моя спроба редагування газети і, здається, не найгірша. В кожному разі її поява викликала велике зацікавлення,

яке не вгавало за весь час мого редагування. У моєму архіві свідчать про це пакунки листів, а в таборі наших противників списано про це багато паперу аж до останнього часу. Опінію ворога я ціною найвище.

Поява «Волині» викликала сенсацію, її дванадцять тисяч початкового тиражу виявилися разуче малим числом. Ми брали на увагу передвоєнні наші норми, коли п'ять тисяч тиражу ледве розходилося. Наші дванадцять тисяч дослівно зникли першого дня ще до полудня, і тут же, на вулиці міста, без ніяких зусиль. Її не купували, а розхапували, наші хлопчики-кольпортери ледве встигали виносити її на вулицю, і нам ледве вдалося зберегти кілька примірників для архіву... А наша редакція заповнилася передплатниками, люди стояли в черзі, замовляли масово на села, райони, округи.

Одразу стало ясно, що тираж треба у багато разів збільшити, але як з папером? Друкарнею? Наш запас паперу досить обмежений, а інших джерел постачання покищо не було. Наша друкарська техніка також дуже слаба. Не було ротативної машини, оперували засобами Гутенберга. Одна пласка ляда витримувала ледве десяток тисяч копій. Але все це ми надіялися перемогти. Головне, маємо великий ринок, читача, масу, зацікавлення. Сотні тисяч накладу ставали виразно реальними.

І ще головне, — ми мали в руках важливий, справді живий і справді учинний орган друку, безпосередній контакт з найширшими масами, які горіли бажанням почути від нас слово. Стільки років казньонщини, штампованої балаканини, сірої пропаганди, нещирої патетики. І раптом щось інше, безпосереднє, щире, кольоритне. Все що ми писали — писали від глибини серця і глибини потреби, і читач це одразу відчував.

А взагалі ця неділя 31 серпня в Рівному видалася рухливою. Поперше, ранком з великою помпою на численних блискучих машинах в'їхала до міста перша німецька, покищо військова, влада на цілу Україну генерала Ганса Кіцінгера.

Подруте, в обідню пору відбулася величава маніфестація української молоді з приводу похорону жертв більшовицького терору. Багато тисяч, як цвіт, переважно сільської молоді, з прапорами, транспарантами, портретами та вінками, добре організовано пройшло головною вулицею міста. Правдоподібно вперше за всю історію молодь цього краю мала нагоду виявити себе таким імпульсивним походом, і було приємно на це дивитися.

А одночасно була й друга сторінка цього явища. Маніфестація відбувалася не тільки з приводу похорону жертв, але також проти приїзду генерала Кіцінгера. Молодь хотіла показати, хто тут господар: «Україна для українців», «Хай живе Бандера — вождь України». І ті різні портрети. Ні, ні! Для Геббельса це рішуче загостра порція, не допоможуть тут і ті кілька «хай» для

«фюрера» і його «переможної армії». Знаючи настанову наших нових «визволителів», можна чекати клопотів. І, можливо, з політичної рації з цим не конче треба було поспішати, особливо тепер, коли ці кіцінгери в такому розгоні. Зграї фоторепортерів в есесівських уніформах дуже старанно фотографували це підприємство, і напевно не для преси. Пригадується, що одного разу чехи у Празі дуже дорого за таке заплатили. Можна чекати біди.

Я навіть дозволив собі обережно натягнуту на це головному шефові цього видовища Ростиславові Волошинові, але він зрозумів це по-своєму. Над ним гостро тяжив комплекс сакраментальних «бе» і «ме», і він пояснив моє зауваження як вислів опозиції, чого я не міг спростувати, бо між нами не було бажання один одного розуміти.

І взагалі наскільки легко мені було знайти контакт з широкими масами народу, настільки тяжко було з офіційними представниками ОУН(б). Вони на мене за щось гнівалися, не казали, за що, — «догадайся мол сама», дармащо я нічого їм не зробив поганого. Вони демонстративно мене ігнорували і потайки слідкували, чи, бува, не роблю проти них чогось підривного.

Особисто ми звичайно зустрічалися, щось говорили, але дуже сухо, стримано, образжено. Очевидно, для мене цей комплекс поведінки цілком зрозумілий, і я не гніваюся на них, як це робили інші мої компартійці. Це виглядало інфантильно, а тому гротесково, смішно, і тільки брак почуття гумору рятував нас від жалюгідності.

І потрете, цього самого дня у Рівному сталася ще одна подія — відкриття інституції з назвою «Українська рада довір'я на Волині» у головній залі міської управи, яку відкрив Степан Скрипник.

Що це за рада?

У першому числі газети «Волинь» з приводу цього вміщена така замітка: «Державне міністерство для окупованих теренів сходу доручило п. Степанові Скрипникові, був. послові від Волині, організувати і обняти провід Української ради довір'я на Волині.

«До складу ради п. Ст. Скрипник запросив пп.: о. прот. Никанора Абрамовича, відомого церковно-освітнього діяча на Волині; Миколу Багрянівського — адвоката в Рівному; проф. Бориса Вілецького — був. директора гімназії в Луцьку; Полікарпа Бульбу — голову міської управи в Рівному; Олександра Бусла — нач. шкільного відділу рівенської області: проф. Івана Власовського — був. посла і ген. секретаря Т-ва ім. Петра Могили; Ростислава Волошина — заступника голови Рівенської обласної управи; Михайла Кобриня — культурного діяча з Крем'янця; Бориса Козубського — був. посла і відомого громадського і політичного діяча; Івана Корноухова — голову Рівенської обласної управи;

Мокія Нестеровського — директора промислових підприємств був. Крем'янецького ліцею; Андрія Марченка — голову обласної управи в Луцьку; Володимира Онофрійчука — був. посла з Володимира-Волинського; Самійла Підгірного — був. посла і адвоката з Ковля; д-ра Миколу Пірогова — голову міської управи в Ковлі; Михайла Редьку — заступника голови окружної управи в Крем'янці; Григорія Рибака — голову окружної управи в Косто-полі; Олексія Сацюка — голову окружної управи в Дубні; Уласа Самчука — відомого письменника; Євгена Тиравського — юриста з Луцьку, та інж. Анатолія Коха — нач. відділу обласної управи в Луцьку».

Згодом до цього списку були ще додані імена Михайла Книша з Горохова і Андрія Мартинюка зі Здолбунова.

На першому засіданні цієї ради були присутні архієпископ Полікарп з Луцького і голова обласної управи Житомира М. Яценюк, разом з делегацією з східних округ Волині, які прибули сюди як гості і обсерватори. Збори привітали їх бурхливими оплесками. У майбутньому вони мали належати до складу ради як її члени. Не прибули на це відкриття лише М. Кобрин і А. Марченко.

Засадничо тут зібралися чільні представники політичного, культурного і громадського життя цієї провінції, які пережили різні народобивчі акції минулих окупантських режимів, багато з них, як Козубський, Підгірський, Власовський, Білецький належали до дуже активних і видатних діячів; за партійними приналежностями тут були представлені всі політичні течії того часу... Багато з них були добрими моїми особистими знайомими ще з давніших часів.

Головними справами наради були шкільні, юридичні, церковні. Потрібно було упорядкувати програму навчання у школах, покликати до життя судівництво і налагодити справи церкви. Це вимагало обговорення компетентних людей і багато праці. Тут такі були створені відповідні комісії, які коло цих справ мали заходитися. А взагалі ця рада мала б у майбутньому творити певну еманацию українського парламентарного тіла, спочатку на цьому терені, а пізніше і на інших теренах України.

Звідки ж виникла ідея такої ради? В газетному повідомленні сказано, що «державне міністерство для окупованих теренів, доручило» і т. д., але в дійсності це була не думка якогось державного міністерства, бо такого в той час ще не існувало, а ідея, яка виникла з бігом розмов і шукань наших представників з певними українофільськими німецькими діячами, як, наприклад, знаним проф. Робертом Кохом, яким хотілося знайти якийсь компроміс офіційної німецької політики з вимогами українців, а також зробити спробу поставити німців перед певними доконаними фактами. Німці бачили не мали наміру творити якогось україн-

ського представництва, яке представляло б інтереси своєї країни.

За організацію цієї справи енергійно взявся Степан Скрипник, а йому багато допомагав знаний галицький політичний діяч Матвій Стахів, який у той час перебував у Рівному. Ними була зроблена чимала організаційна робота, переборено багато труднощів комунікаційного порядку і, нарешті, скликано раду. Роблено все, що було можна, використовувано кожну нагоду, бо вірили, навіть коли не вірилося.

І не лише в цій ділянці, але й у кожній іншій. Адміністрація, шкільництво, судівництво, медична опіка, торгівля, промисел, підприємства . . . І багато з цього було вже зроблено. Діяла адміністрація на чолі з начальником області Іваном Карнауховим, шкільна кураторія на чолі з О. Буслом, кооперація під керівництвом В. Мороза, організувався обласний банк під дирекцією П. Копача, К. Сірика і Р. Іщука. Пригадуються чудово організовані учительські курси під керівництвом відомої педагогічної діячки Надії Шульгин-Іщукової. Пригадую свою промову на тих курсах, оптимістичний настрій учительства, плянували розпочати навчання у всіх школах, як також відкрити цілий ряд різних курсів: садівництва, городництва, тваринництва, куховарства. Моя промова мала також певний характер. Я закликав учительство розгорнути пропаганду на селі для заохочення населення організувати господарство, закладати верстати виробництва, переробки сировини, переходити до міста і забирати в свої руки торгівлю, промисел, підприємства. Потребуємо міста, місто було не наше, завойовуймо місто.

Головна думка, що ми мусимо посісти порожні місця у керівних центрах народної економіки і господарства, інакше прийдуть інші, головним чином наші нові окупанти, які все заберуть у свої руки. Я знав їх наміри, як також їх думку про нас. Була вона ось яка:

«Слов'яни є масою вроджених рабів, які потребують керівництва. Що ж торкається нас, то можемо думати, що більшовизм зробив нам добру послугу. Він почав свої земельні експерименти, але ми знаємо, яким жахливим голодом це скінчилося. Вони створили певний рід феодалного режиму в інтересах держави. Але з цього постало велике непорозуміння: якщо колишній власник хоч трохи щось на господарстві розумівся, то, з другого боку, політичний комісар був у цих справах повним неуком.

«Коли англійців виженуть з Індії — Індія зникне. Наша роля в Росії має бути аналогічною до англійської в Індії . . .

«Німецький селянин творить поступ в ім'я поступу. Він думає про своїх дітей. Український селянин позбавлений почуття обов'язку.

«Ми будемо постачати зерно всій Європі, скільки б вона його не потребувала. Крим дасть нам південні овочі, бавовну, гу-

му (100 000 акрів плянтацій вистачить, щоб забезпечити в цьому нашу незалежність).

«Ми будемо постачати українцям хустинки, скляне намисто і все, що люблять народи колоній.

«А що основне — німці мусять і надалі тримати між собою найтісніший зв'язок, бути ніби фортецею. Останній з наших хлопців на стайні має бути вищим за кожного тубільця».

Кому належить ця цинічна казуїстика? Вже з першого слова видно, що нікому іншому, як творцеві «міту двадцятого століття» про створення тисячолітнього райху «народу панів» на теренах Європи. Це він так мріяв у гурті своїх найближчих співробітників, у своїй головній квартирі «Вольфшанце», в лісі біля Растенбургу, що у Східній Пруссії, з ночі з 17 на 18 вересня цього самого року. Адольф Гітлер, автор «Майн Кампф», титан титанів, Юлій Цезар, Кортес, Наполеон і філософ в одній особі, якого небо послало на цю грішну землю, щоб він нарешті навів на ній порядок.

Це уривки з його так званої застольної промови, яку він виголошував кожної ночі перед своїми «соратниками». Появилось воно в друку геть пізніше, але ми знали його наміри вже тоді, коли читали його «Майн Кампф». І взагалі це не була ніяка таємниця — всі ті їх наміри, «дранг нах остен». Саме тому ми так наполегливо настоювали заохотити наше населення інтересами господарства. З точки погляду західноєвропейського спостерігача Східня Європа господарсько порожнє місце, і його треба заповнити. Не заповнимо ми самі — заповнять інші. Головне — місто, комунікація, індустрія, виробництво, торгівля. Не лише ринок, не лише споживання, не лише Індія.

Зрозуміло, що більшовизм зробив для ворога прислугу, він заглушив народну ініціативу, відобрав волю мільйонам творчих одиниць і передав її сотням нетворчих бюрократів, позбавив населення власности, а тим самим створив з нього пролетаріят, який «не має батьківщини». Пропаганда, що людина є власником держави, не переконуює, бо на ділі це виходить навпаки, а тому кожний ворог, що воює, воює не з народом, а з державою, тобто рабовласником народу. А кому хочеться захищати свого рабовласника, — ця війна дуже наглядно довела.

Господарство більшовизму з точки погляду економіки ніяке господарство, воно не в силі дати людині хліба, мешкання, штанів, гудзиків; посилення на тяжку індустрію були б тільки тоді переконливі, коли б вона пропорційно входила у цілість економіки держави, а не творила якесь «деус екс махіна», що споживає всі соки народу, не даючи йому ніякого задоволення.

Економіка, після політики і культури, перша основа держави, і створити її може лише народ. Весь народ. Кожна його одиниця. Не партія, не плянувальне бюро, не резолюції державних орга-

нів, а воля, ідея, ініціатива кожної живої і діючої одиниці всього народу. У народі є мільйони одиниць, які можуть створити, кожна зокрема, більше, ніж плянувальне бюро якої хочете держави.

Наш народ віками господарсько був пасивний, але останні десятиліття показали, що його пасивність не природна, а штучна. Російська система господарства, колись кріпоснича, а тепер колгоспна, позбавляла маси можливості вияву своєї ініціативи. А в господарстві пасивні маси, — це лише зайвий, небезпечний тягар, який рано чи пізно потягне корабель держави на дно.

Маючи за собою досвід праці на селі, маючи гарний приклад власної родини, я був переконаний, що наш народ культурно і господарсько може дуже швидко відродитися і догнати в цьому відношенні народи Заходу, а тому мені хотілося про це говорити при кожній нагоді, на кожному перехресті, з кожної бочки. Лише ніяк не засобами колективної волі, а особистої ініціативи. Колективна воля — обман, фікція. Це поле попису для демагогії і ледарства. На місце колективу має бути суспільство, тобто збірнота вільних одиниць, об'єднаних інтересами одиниць, а тим самим і інтересами цілості суспільства.

Тому й моя перша промова перед учителями мала саме такий характер. І мені здається, що вони мене розуміли. В кожному разі після цього я негайно дістав запрошення на ще одну таку промову перед учительським dorostom на 23 число цього ж місяця.

Треба було адміністраторів, фахівців, учителів, ми сиділи на купі руїн з голими руками.

Але вибачте. Ми не сиділи. Ми їздили, ходили, промовляли, писали. І завжди квапилися. Були короткі дні. У одній нашій редакції повно діла, черга відвідувачів, але ще більше їх поза редакцією. По цілому місту, по області, по всій країні . . . І поза нею. Почала напливати пошта. Поштових урядів ще не було, але пошта різними дорогами завалювала редакцію. І все вимагало відповіді, і завжди якоїсь поради, а то й допомоги. Дошкульно відчувався брак комунікаційних засобів, які надолужувалися імпровізацією, часто гротескового характеру.

Наприклад, пригадується одна така подорож до Луцького в товаристві Степана Скрипника та Івана Власовського. Відомий наш «фіят» по часі зовсім відмовився виконувати свої обов'язки, і ми були примушені віддати його на довшу консультацію з відповідними експертами цього діла. Для цієї поїздки невтомний організатор Степан Іванович організував одного знайомого, який посідав дуже музейного вигляду «форда», десь з років двадцятих, якого він сам зремонтував і змусів рухатись. Той «форд» виглядав, як звичайне корито на колесах, не мав накриття, але їхав.

І от ми ідемо. Другого дня після мого виступу на з'їзді учителів — четвер, 21 серпня. Не дуже погожий день, на небі хмари, які погрожують дощем. У дорозі двічі нас мочить дощ. В Луць-

кому ми відвідали архієпископа Полікарпа, зустрічалися з дітьми міста, там ночували, а другого дня через Дубно підвезли Власовського до його Крем'янця.

По дорозі, у Смізі, заїхали до нашого доброго знайомого, директора деревообробної фабрики Мокія Нестеровського, перекусити. І сам директор, і його прекрасна дружина дуже гостинні люди, а тому перекуска затягнулася. Ми попросили шофера завезти Власовського, а самі лишилися чекати на місці, щоб пізніше їхати далі до Рівного. Завтра у мене важливий виступ перед учительським дозором.

І от ми чекаємо . . . Минають години . . . Але шофера нема. Надходить вечір, темніє, а його нема. Ми хвилюємося, це ж усього п'ятнадцять кілометрів дороги, що могло статися? Розуміється, з таким авто могло статися багато, а тому терпляче чекаємо. Нарешті, десь біля десятої вечора шофер з'являється. Вигляд у нього пригноблений. Що сталося? Коли він вертався з Крем'янця, по дорозі зустріли його німці, викинули в авто, забрали «форда» і поїхали. Назад він ішов пішки.

Справи, як у нас казали, махорка. Розуміється, мусимо ночувати у Нестеровських, а рано він відвіз нас тягаровим авто до Дубна. У Дубні начальник округи з великим трудом, але дуже охоче організує свою «емку», яка виглядала, як карета гоголівської поміщиці Коробочки, і мала дуже підмочену репутацію щодо її виконних спроможностей. Поїхали далі. О другій годині у мене виступ. Отже треба квапитися. Але десь зараз за Дубном наша «емка» несподівано зупиняється і стоїть. Шофер негайно візується до її мотора, криє його «на чому світ» матом і по певному часі «емка» їде. Але не довго. У одній долині, вже перед Рівним, вона зупиняється знову. За пів години мій виступ. Нерви мої гуляють. Голова шофера знов у моторі, його зад агресивно звернений до нас, вириваються скреготи, матюки, але ніякого руху. Мій терпець рветься. Бачу, їде військове авто, механічно підношу руку, авто зупиняється, прошусь підвезти, дістаю дозвіл, і за чверть години я в Рівному. На виступ я спізнився лише на нормальну академічну чверть години, що в наших умовах вважалось абсолютною точністю. Моїх подорожніх колег, разом з «емкою» привезли пізніше на мою інтервенцію засобами міської управи.

Так приблизно виглядали наші транспортні гаразди, але, як сказано, ми все таки не сиділи. Не було справ, до яких ми не мали б відношення. І драматичний театр Демо-Довгопільського, і «Сільський Господар» Петра Колісника, і сільсько-господарська школа в Басовому Куті, і управа цукроварень Сапіги, і міський відділ освіти А. Ковальського. Навіть такі справи, як залізниця, пошта, банк, судівництво, поліцейний батальйон. Усе це тим чи іншим способом переходило через нашу редакцію; я прий-

мав начальника залізниць, начальника пошти, ходив на засідання дирекції банку, просвіти, Жіночої служби Україні, Червоного хреста, шкільних урядів. До того прийшли інтервенції перед німецькими урядами, посередництва за дозволами, перепустками, посвідками.

А ще до того багато гостей і відвідувачів з різних сторін України і поза нею, подорожуючих з заходу на схід, зі сходу на захід, поетів, письменників, агентів політичних угруповань, відпочивників церков, сільських делегацій.

Розуміється, склад нашої редакції, адміністрації і співробітників швидко побільшився, уже з перших чисел газети до редакції був прийнятий здібний молодий журналіст Василь Штуль, талановитий графік Ніл Хасевич, невтомний театрал Демо-Довгопільський, пізніше несподівано прибув зі Львова Євген Лазор, який на рекомендацію Ольжича увійшов до складу редакції, місцевий культурний діяч Петро Зінченко почав організацію дитячого журналу «Орленя», сільсько-господарський діяч Петро Колісник підготовляв журнал «Сільський Господар». Започаткували і книжкове видавництво, першою появою якого була «Марія», яка дуже швидко розійшлася. Збільшилась і адміністрація, якою почав завідувати Олександр Петлюра, рідний брат Симона Петлюри.

Дуже зріс попит на газету. Луцьке вимагало 7 500 примірників, Ковель 5 000, Дубно 3 000, Крем'янець 3 000, Мизіч 2 000... І так далі, всі міста і села Волині, а згодом і поза Волиню. Один Дермань відбрав 1 200 примірників, а Тилявка 120. До Києва передавали 500 примірників, які там дослівно розхапувалися. Нам бракувало паперу, не було пошти, кольпортери самі приїжджали і забирали свій тираж, часто підплачували подарунками наших адміністраторів, щоб більше дістати. Ще згодом зголосилася і Східня Україна, одна Криворіжчина прислала замовлення на 40 000, якого ми не могли, за браком паперу, виконати.

А одночасно справи особисті... От хоч би мешканеві, побутові. У такому розтрошеному і перевантаженому німецькими прибульцями місті, як наше, це була не легка справа. Тут отаборився головний военний штаб, головна централа військової пропаганди, головний уряд безпеки, а згодом і сам райхскомісаріят з головним державним банком і центральними господарськими установами. Самі головні, і всі вимагали найкращого, а такого було дуже мало. Конфіскували направо й наліво, так що для місцевого населення лишалися жалюгідні рештки.

Я довгий час мешкав у моїх дорогих приятелів Бульбів, але розпачливо потребував власного приміщення. Не було часу шукати, і куди не звернешся, скрізь натикаєшся на «бешлягнамт» (конфісковано). Як звичайно, мені допомогла Марія Іванівна Бульба, яка всіх знала, і в скорому часі я став окупантом невеликого, але

приємного помешкання з трьох кімнат і кухні — другої половини одноповерхового будинку проти міського парку, власником якого був один з братів Мучинських. Не обійшлося без драми. На дверях цього помешкання так само красувалася цибулка «бешляг-намт», але до цього часу ніхто туди не зголошувався, мешкання було порожнє, за винятком однієї кімнати і кухні, де мешкала невелика жидівська родина. Можливо, що за нього було забуто або воно було резервоване на пізніше, але тим часом як сам власник будинку, так і мешканці кухні, які мене добре знали, настирливо просили мене зайняти його, щоб не прийшли сюди інші. І я нахабно ризикнув. Поруч з «бешлягнамт» я пришилив свою візитівку редактора і зайняв помешкання. Пізніше я справді мав з цим клопоти, але їх вдалося перемогти.

Я мав помешкання, дві кімнати, ніщо не було впорядковане, не було досить меблів, речей, але вже восьмого вересня я там спав, приймав гостей, порядкував. Мав чудову господиню Анну Антонівну, яка прибирала, діставала продукти і варила чудові обіди. Моїми найближчими сусідами були Цісики, Мучинські, Кравці, Багрянівські. І це всього кілька десятків кроків від редакції.

Розуміється, я мав вечорами завжди гостей, як також на цих днях прибула зі Львова моя найцінніша гостя Олена Теліга.

Ми розпрощалися з нею місяць тому у Львові досить холодно, я мав повні руки роботи, змінилися умови життя, а тому все минуле емігрантське почало швидко забуватися. І несподівано, здається, в середу, 12 вересня, по обіді, секретарка повідомила, що до редакції прибула пані Теліга, яка хоче зі мною бачитися. негайно виходжу назустріч і бачу розчервонілу, усміхнену, у знайомому сірому костюмі Олену в товаристві Олега Штуля. Кидасмося в обійми, ніби ми не бачилися вічність і зустрілися на іншій планеті.

Розуміється, ця зустріч була для нас особливою, Олена була захоплена, їй подобалася наша редакція і її ділова атмосфера — кабінети, бюрка, машинки, секретарки; і все за працею, все зайняте, черга відвідувачів. Зовсім інакше, ніж було там, у Львові.

Розуміється, нашим гостям було одразу запропоноване місце в редакції, запрошено до мене на вечерю і влаштовано для Олени приміщення у нашому будинку на половині моїх господарів. На вечерю, крім нових гостей, як звичайно, запрошено багатьох членів редакції, було багато розмов, багато сміху і дружби. Олені ця атмосфера дуже сподобалася, вона без перерви забавлялася, наговорила мені компліментів за досягнення і одразу сприятелювалася з Танею Праховою. І було все дуже добре.

Але як тільки ми залишилися самі (останніми днями у мене жив Іван Рогач з Закарпаття, який приїхав зі Львова, але напередодні виїхав на схід), щоб «порозмовляти», Олена, закутавшись

у мій плащ, умостившись вигідно по-гурецьки за браком канапи на моєму ліжку, почала тоном інквізитора мене розпикати. Я вже й забув, що існують ті наші різні «бе» і «ме», моя «політика» зовсім зопортунилась, і, розуміється, для ортодоксальної моєї принципіальності набралось досить нищівних аргументів, щоб мене доценту знищити. Це були не тільки її особисті жалі, а й жалі всієї партійної лінії, а Олену, як найбільш недоторкану, висунуто для цієї грізної ролі прокурора... І те, і друге, і третє... Чому так мало відмічено в газеті таку подію, як трагічна смерть Сеніка й Сціборського у Житомирі, чому я вибрав таку невиразну лінію між «бе» і «ме», чому я сиджу на двох стільцях, чому так мало співробітничая з «нашими». Чому, чому і чому... «з вашим авторитетом, вашими успіхами ви могли б робити чуда. Ми ж чули про ваші тріумфи, але, замість використати їх для «нашої справи», ви проповідуете «згоду в сімействі», невиразність, компроміси... Це ж революція! Збурити маси! Поставити їх дуба! На вас діє школа чеських швейків, міщанство, шельменківщина...»

Мила, чудова Олена! Коли говорить — затинається. Їй бракує дихання. Сливе дві години слухаю сувору мову моєї Кассандри. А коли дійшла до мене черга, я говорив приблизно таке: «ви безперечно маєте рацію, але дозвольте також комусь помилятися. Чого можете вимагати від такого вродженого селяхо-гречкомсія, як ваш шановний слуга. Мені відома діалектика героїзму — «доба жорстока, як вовчиця»... І Ніцше, і Гітлер, і Сталін... І навіть Ганнібаль... Але що я зроблю, коли в моїй крові так мало того динаміту... Правильно, абсолютно правильно! Моя лінія крива й невиразна, але я абсолютно не буду перечити, коли моє місце посяде хтось із більш покликаних...»

Олену це обурило:

— Це... Це... Це... Це, Влаسه, цинізм! І нахабство!

— Чому аж цинізм? От хочу сказати, що недавно я мусів писати статтю про Гітлера... І підписати її своїм прізвиськом.

— А навіщо?

— А тому, що навіщо.

— Переходите на лінію Тичини, Рильського... Пісні про... того бугая...

— І за що тільки люди не вмирали. За озірійського бика, за соціалізм... А тепер ось за расу...

— Хіба це наші справи? Життя вимагає жертв.

— Саме тому.

— Це значить кривити душею.

— Хіба це вперше?

— Це вам не личить.

— А кому личить?

— Мерзотникам... Рабам...

- Ну, що ж... Доба, як вовчиця... Партія веде...
- Партія, партія... До чорта з партією!
- А чи справді?

Хотілося розлитися широкою рікою проповіді про наші вимоги і потреби, але що б це дало. Вона це розуміє по-своєму, вона в ритмі доби, вона має заучені канони, і було б зайве її розчаровувати. Я міг хібащо жартувати. Ми говорили й говорили, весь час контра, часто верталися до того самого і не могли розійтися... Ані зійтися... І я знаю, що я її не переконав, але разом з цим у чомусь переконав. Вона більше любила деяких своїх друзів, ніж мене, але разом з тим більше любила бути зі мною, ніж з іншими. Бо, крім доктринерства, у неї був сильно розвинутий інстинкт порядности і чистоти. І практичності. І коли б я сам не уникав її, як часто затяжкої, ми були б з нею нерозлучними, вічно сварливими друзями. А так ми були друзями, лише розлучними. Я любив її як цікаву людину, яких у нас так мало, але я не вважав, що з нею можна робити діло на довшу відстань.

І ще одна справа мене турбувала: я боявся за неї на цьому терені. Особливо коли вона буде в Києві. З її прямолінійною вдачею вона туди абсолютно не підходила.

НІМЦІ

Останній з наших хлопців на стайні
мас бути вищий за кожного тубільця.

А. Гітлер

Хоч ми жили під ними, але довгий час не мали з ними ніякого контакту. На еміграції приватно я мав між ними чудових друзів, але німці, що ходили в сіро-синіх уніформах по наших вулицях, були далеко не ті самі, що ті там, дома. І причиною цього не була лише сама уніформа. Вони були штучно наповані «духом фюрера» і стали подібні до бальйону, що ось-ось розірветься... Це ж римські легіони, це фаланги Кортеза, це британські Томмі. А ми лише варвари, інки, Індія. Таке зосередження традиції підбоїв у одному часовому фокусі робило з них трохи комічних маріонеток, що їм, як нащадкам Канта. Гете, Гегеля, Шпенглера, не дуже пасувало. Люди, що люблять довго і барвисто думати, під командою завжди стають бездумними, а тому безрадними, втрачаючи рівновагу, як ті, що несподівано, не маючи вправи, опиняються на ковзкому льоду.

Щоб зрозуміти це явище глибше в його реальній подібі, потрібно знов таки вернутися до Ортегі і Гассета з його дефініцією: «коли хочемо розуміти якусь епоху, то першим питанням має бути: хто управляв тоді світом».

Засадничо нашим світом управляв Гітлер. Отже хто такий Гітлер? Про це вже багато сказано, але послухаймо ще і таку відповідь, яку дає англієць Г. Р. Трейвор-Ропер у своїй передмові до англійського видання найбільш цинічного прикладу думання, висловленого людиною так званих «Тіш гешпрехе» (за-стольних розмов), Гітлером.

«Історія його політичної кар'єри, — каже Трейвор-Ропер, — є твердо удокументована, і ми не можемо заперечити її грізного ефекту. Ціла генерація може бути названа його іменем, і ми змушені говорити про епоху Гітлера, як про епоху Наполеона або Карла Великого. Але все таки, не дивлячись на жорстоку очевидність його впливу на світ, якою невлонною лишається його вдача! Що він зробив — ясне; його щоденне життя і особиста поведінка була перевірені і виявлені. Але все таки, коли питатися не що він зробив, а як зробив, або ще краще, як він міг це зробити, то історик від цього ковзького питання воліє ухилитися до невизначеної відповіді. Для марксистів, як найстаромодніших, він просто був пішаком на шахівниці подій, витвором вимираючого капіталізму в його остаточній фазі. Інші бачили в ньому шарлатана, який використав серію випадків, неперевершеного актора-лицеміра, хитрого балакучого мужика, або гіпно-тизера, який зводив з розуму людей своїм чаклунським чаром. Навіть сер Лейвіс Немьєр погоджується з звітом про нього, зробленим розчарованими офіційними німецькими чинниками, як про неграмотного, нелогічного, несимпатичного, блефуючого дилетанта. І навіть містер Баллок (біограф Гітлера — У. С.) погоджується вважати його як пекельного авантюриста, жадібного влади. І тепер ми мали б розібратися, чи міг би авантюрист, спритний шарлатан зробити те, що зробив Гітлер, який почав з нічого, як осамітнений плебей великого космополітичного міста, згуртувати і командувати всіма тими темними силами, які він мобілізував, скеровував і мало не підбив цілого світу? Так ми питаємо, але рідко дістаємо відповідь: бо історики відвертаються, і, як античні герої, ми тільки знаємо, що говоримо з безсмертними тільки тому, що їх більше нема між нами.

«Син скромного урядовця провінційної Австрії, з незначною освітою і дуже латаною минувиною, в кожному разі бідний, безпорадний, безробітний невротик, який живе з дня на день поміж віденською галайстрою, — він появляється в Німеччині як чужинець і за днів найскладніших її умов заявляє, що німецький народ своїми власними силами і проти волі переможців може не лише відзискати втрачені свої домінії, але ще й додає, що він може домінувати і управляти цілою Європою. Пізніше він заявить, що він сам цього чуда досягне. Двадцять років пізніше він так наблизиться до цієї мети, що решта світу мусить шукати нового чуда, як цьому протиставитись...»

Після довшої вникливої аналізи цього явища автор виносить такий присуд: «Грізний феномен, справді імпонуючий розмірами своєї жорстокости, безмежно брудний у своїй різноманітній діяльності, якийсь надмірний, варварський гігант, вислів титанічної сили і дикого генія, оточений купами згнилих відпадків — старої бляхи, змертвої наволочі, яечної шкаралущі і непристойної лайки — інтелектуальний детрит століття...»

Він вважав, що для нього нема на землі рівного суперника, за винятком хіба, за його власним окресленням, одного «варварського генія, лукавого кавказця» Сталіна, в якому він вбачав «велетенську особистість», «звірюку, але великого формату» або «пів звіря, пів гіганта»... Отже цих двоє гігантів, дітей Урана і Геї або простіше, на мові доби, «двоє гігантських звірюк» управляло нашим світом і вело між собою безоглядну не на життя, а на смерть боротьбу й перегони за першість у цинізмі, жорстокості, безоглядності, ніби двоє залишених на землі тварин епохи динозаврів, яка, вмираючи, виявляла такі корчі болів, що від них здригалася планета і блідло небо.

На наших очах заходило сонце великої гібридної епохи, що в ній вели смертельну боротьбу два контраційні ідеали — ідеали великого рабства і ідеали великої свободи. В пересиченій брудними ідеологіями атмосфері відкривалися поволі двері епохи атома, закритої сили найменших частин природи, яка гармонійно синхронізувалася з виступом на сцену буття найширших інфузорних людських мас, які заповняли концентраційні табори, катинські ями, тисячі дивізій армій в ім'я безконечного щастя майбутнього і безконечного нещастя сучасного.

На вулицях мість поселень цієї епохи роїлося від звичайних людських істот, які не думали категоріями гігантів, а жили своїм щоденним, малим життям, як зграї сардинок у морі, побіч кількох китів, які пожирали їх нараз тисячами, а до того ще й змушували їх вдавати героїв та кричати ура.

Вулиці нашого містечка Рівного, з їх потовченими хідниками і макабричними видовищами руїн, були переповнені саме цими істотами. Їх було справді багато, більше, ніж іншого часу, і всі були чимось зайняті, як мурашки, яким несподівано хтось розкидав їх муравлище. Багато з них було стривожено, багато обнадієно, багато занепалих і багато тріюмфуючих. А відокремлено від цього, ніби контрастова фарба на білому, оберталися окремі сіро-сині точки з досить самовпевненим виявом своєї поведінки. Це й були німці. Ті ж самі частини маси, лише відокремлені іншою барвою.

Згодом до цієї сіро-синьої барви додалася ще одна барва — барва рудої глини, якою наші селянки звикли підмазувати прізьби своїх хат. Це були руді, або «бравне» німці — гомункулуси Гіт-

лера, майстрі, яких прислано по слідах легіонів, щоб вони змайстрували з нас Індію.

Це вже навіть не німці, це «наці», «вища раса», аристократія розпачу доби, або «гельбе пест» (жовта чума) на мові німців-людей. Цікаві їх наміри: ще одна спроба змести з лиця землі населення цього простору. Яка за чергою? Готи, гуни, половці, печеніги, монголи-татари, ляхи, москалі? «Сколько их, куда их гонят», — сказав би Пушкін.

Як це дивно, що, наприклад, мій Дермань все ще Дермань, а не якийсь Бахчисарай, дармащо там втопилося чимало тисяч відважних «наці» минулого. І Махобеї, і Шавронські, і Полетаєви в моєму Дермані сьогодні однаково добре говорять мовою дулібів, як і Сидорчуки чи Бухали, яку тепер звуть українською і вважають за свою.

Цікаво, що станеться з моїм Дерманем тепер? Чи витримає нову навалу смерти? Чи його нарешті зітруть?

У кожному разі проблема морочлива. Багатогранна і складна. Дермань на грані бути чи не бути, як старий дуб, битий скаженими вітрами чужини, на краю прірви. *)

Що маємо робити? Я сидів за бюроком свого кабінету і, як звичайно, між десятою і дванадцятою годинами приймав відвідувачів. Щойно відійшов цікавий гість на прізвище Терещенко, який приїхав з заходу і мав намір їхати на схід. Чи не з тих Терещенків, які свого часу були магнатами цукрової промисловости України? Можливо, і не з тих, але і цей Терещенко має цукроварські інтереси і ось зайшов по дорозі, щоб порадитися у цих справах.

Ми довше на цю тему розмовляємо, я підтримую його наміри всіма приступними аргументами, я висловлюю свою улюблену думку, що коли б ми в минулому мали Терещенків, Семиренків, Чикаленків хоч так багато, як поетів, щоб ми заповнили ними наші міста, наші Донбаси, Криві Роги, щоб трамвайова компанія в Києві була не бельгійська, а наша, щоб пшеницю, вугіль, залізо видобували і продавали не французи чи німці, а Терещенки та Семиренки — ми були б такою ж нацією, як і німці, французи чи англійці. І не треба було б нам так багато сваритися з «проклятими» ляхами чи москалями за мову та інші наші святощі.

Ця мова, здається, моєму гостеві імпонувала, бо, відходячи, він залишив на моєму бюроку сотню цигарок виробу Львівської тютюнової фабрики, що в цей час були на вагу золота. Звичайно, я їх не вживав, але в мене досить таких, що вживають, і це буде для них найкращим подарунком.

*) Дермань спустошено і перейменовано, але не від «наці» Гітлера, а від «наці» Сталіна. Тепер Дермань — «Усте Друге», як вислів гніву й догани Москви.

Такі були наші думки. А що думав про це саме наш великий «фюрер»? У його «Застольних розмовах» з 17 жовтня цього ж року, тобто одночасно з відвідинами Терещенка, читаємо:

«У порівнянні до краси Німеччини нові території сходу виглядають для нас, як пустеля. Фляндрія також рівнина, але яка краса! Російську пустелю ми повинні заселити. Величезний простір нашого східного фронту має стати полем найбільшого бою історії. Вигляд цієї країни ми віддамо мінувшині.

«Ми змінимо азійський характер цього степу і його європеїзуємо. З цими намірами ми заплянували сітку автошляхів, які сполучать нас з найпівденнішими точками Криму і Кавказу. Ці дороги пов'яжуть цілу низку німецьких міст з містами, які заселять наші колоністи.

«Що ж стосується тих двох чи трьох мільйонів людей, яких ми потребуємо, щоб це виконати, ми знайдемо їх скорше, ніж хто думає. Вони придуть з Німеччини, Скандинавії, з західних країн і з Америки. Я вже не буду того бачити, але за двадцять років Україна стане батьківщиною двадцяти мільйонів мешканців побіч тубільців. За триста років ця країна буде найкращим садом у світі...»

Отже, після ленінського ще один рай. Мрії. Але хто не мріє? Ми з Терещенком мріяли також. А найбільше мріяв я сам. Мені здається, що ця наша редакція, за бюрком якої я сиджу і яка вміщається в десятих кімнатах, за певний час матиме ще десять кімнат, а там ще десять. Думалося вже про окремий будинок на багатому поверхві. Все так гарно розвивається, люди горнуть, гроші течуть рікою. Десятки тисяч, сотні тисяч, мільйон накладу. Могутній пресовий концерн, контакти з Європою, з світом.

Чи це були справді мрії, а чи тільки нездійснена дійсність? У кожному разі покищо це дійсність або бодай її початок. Я, як доктор, приймаю клієнтів і пацієнтів. Ось вийшов Терещенко, хто там на черзі?

Увійшов черговий клієнт, і здається, без черги... Яких я ще у себе не приймав. У сіро-синьому військовому плащі (надворі падав дощ). З відзнаками «зондерфюрера». Геккель, Гайнріх Геккель... І говорить по-українськи. Подає руку. Сідає. Закурює і подає мені. Дуже дякую. Чим можу служити? Він належить до команди військової пропаганди на Україні, заявляє Геккель і цікавиться нашої газетою. Коли вона появилася, хто її заложив, на чий дозвіл, на які фонди, який тираж, які спроможності на майбутнє? Я, розуміється, пояснив. Все добре, але щодо можливостей на майбутнє, то це його турбує. Зараз же він додає, що вони готові піти нам назустріч. Збільшення тиражу, перехід з тижневика на щоденник. Як з машинами, з папером? О, на це можна знайти раду, це не є аж така проблема. Нам тут потрібна добра

преса. І він чув уже про мене. Це добре, що я вчився в Німеччині і володію її мовою. Між іншим, вони мають намір заложити цілий ряд газет українською мовою, і я міг би їм допомогти в цій справі, от хоч би з підшуком редакторів. Розуміється, що це можливе. За пів години ми домовляємося: наша газета надалі лишається нашою, ніяких засадничих змін, дістанемо готові военні звідомлення, політичні директиви і навіть допомогу машинами й папером. Прекрасно. Все прекрасно. До побачення! Скоро знов зустрінемося.

На другу зустріч не довелося довго чекати. Геккель появився вже другого дня в товаристві ще одного «зондерфюрера», який назвав себе Фріцом Вайсом. Говорили вже по-німецьки і знову про газету, про її розбудову, друкарню, кольпортаж. Вайс робив гарне враження — солідний вигляд, культурна мова. Наша розмова була приязна, ділова і, здається, щира. На прощання домовилися зустрічатися, я навіть запросив їх зайти до мене приватно. Здавалося, що такі приватні контакти можуть нам інколи придатися, і вони погодилися. Відходячи, Геккель залишив мені «Деякі вказівки щодо термінології і тематики газети», писані на машині українською мовою. Якимось чудом цей папірець зберігся в моєму архіві і звучить він так (подаю без змін):

«Не обговорювати будучого оформлення політичного, адміністративного й господарського життя окупованих німцями теренів (до закінчення війни). Обговорювати: большевицьку зраду Німеччини, вину крові, ролю жидів. Увільнення від большевизму й жидівства, бій проти большевизму й жидівства, діяльність III Інтернаціоналу, національне питання в союзі. Боротьба з большевицькою ідеологією: передовсім заховання большевиків у останніх часах (використовувати).

«Термінологія: Москалі, а не „росіяни“, білорусини, а не „білоруси“ („білороси“), Советський союз, а не „Росія“ і т. п. Під словом „Росія“ розуміється тільки Московія. Не писати про народності, тільки населення. Большевицька армія, а не „російська армія“. (Підкреслювати, що армія в більшості, як 50% складається не з москалів! Що советський патріотизм нав'язує тільки до московських імперіялістичних традицій). Не вживати большевицьких назв міст, н. п. не „Куйбишев“, а „Самара“, не „Кірово“, а „Слісаветтород“ і т. д. Не говорити про трактування німців у Радянському Союзі...»

Отже маємо вказівки, нічого несподіваного. Але цензури ще не було. Писали на власну відповідальність. І думалося, що то з того вийде. Інстинкт не вичував приємного.

Приблизно тієї ж час на нашому обрії появився ще один представник тієї влади, але значно іншого тону, крою і барви. Дуже молодий, чепурний, обтягнутий, у новенькій рудій уніформі з червоною опаскою і гаковим хрестом на рукаві. Увій-

шов без попередження, не привітався, не зняв кашкета, у рукавицях і з стеком. Підійшов до мого столу і величним тоном почав приблизно такий діалог:

— Що це за уряд? — і глянув по стінах.

— Редакція газети, — кажу спокійно.

— А ви хто такий?

— Головний редактор.

— То маєте помістити ось це! — і кинув передо мною на стіл два руді урядові коверти.

Я глянув на них і кажу:

— Гарзд. Але ось цей, здається, адресований не до нас, а до міської поліції.

— А! Не важливо, — і пальчиками в шкіряній рукавиці театральньо забрав назад один з ковертів. Але потім кинув його назад на стіл, пробурчав «гайль Гітлер» і помпезно вийшов.

Це не шарж, це факт. Це перша ластівка цивільної влади «наці» у рудих уніформах, перше її розпорядження, розуміється, німецькою мовою, що стосувалося заборони вживання автомашин без дозволу так званого гебітскомісара, яке було підписане так: «Підписаний — Гебітскомісар у заступництві — Тіманн, регі-рунгсасесор».

Отже маємо й владу. А одного гарного осіннього ранку нагло рознеслася хвилююча вість: виарештувано майже всю верхівку ОУН(б), щось з дванадцять людей, на чолі з Ростиславом Волошином, який формально був лише заступником обласного начальника Карнаухова, а фактично він був дійсним керівником області від партії, як це тоді звичайно практикувалося. Було знято чимало активних людей, яких тяжко було замінити. І, розуміється, це наслідки демонстрації 31 серпня.

Ця подія наробила шуму, наша редакція, а також канцелярія Ради довір'я заповнилася прохачами допомоги, але чим ми могли допомогти. Я негайно інтервенював у пропаганді, але арешти від них не залежать. Вайс з цього приводу казав:

— І чого вони одразу поперлися з тими своїми демонстраціями? Кого вони лякають? Хай би попробували зробити таке проти більшовиків... Там би поплатилися не десятками, а тисячами. Хай би мовчали і робили своє діло, поки їх не чіпають.

З такими аргументами, у таких обставинах годі сперечатися. Я намагався доводити, що це не була демонстрація, а похорон жертв більшовицького терору, що таке не могло пошкодити інтересам німців, а скорше навпаки, що ці арешти недобре вплинуть на наші стосунки. Вайс відповів, що це робило вигляд виразної протинімецької демонстрації.

— Ми, — казав він, — люди західньої культури, і навіть при цьому гострому режимі і в цих умовах з нами можна щось робити, зберігаючи певні норми поведінки. Дивіться на чехів. Во-

ни мають право на більше до нас претенсій, ніж ви, але як вони поведуться. І вони на цьому виграють. Героїзм тоді героїзм, коли він дає героїчні наслідки, час героїчних легенд за нами, ми належимо до епохи реального діяння...

— Але чи розумно такій силі, як німецька, звертати увагу на такі дрібні інциденти?

— Можливо й не розумно, але велика сила може собі й на це дозволити, а мала, до того й нерозумна, — це вже зовсім погано. Малим силам залишається тільки розум... Але подумайте, щоб вам зробили за таке ваші брати-слов'яни...

— Вони мають за це заплату. Дивіться, що діється на фронтах. Чи доцільно в наш час аж так нехтувати волю населення?

— Можливо ні, але що тут допоможуть наші філософії. Сучасна Європа не розуміє сантиментів. І зважте: поки тут рядимо ми, військо, ви можете собі багато дозволити, але раджу вам бути обережними, коли прийде сюди цивільна влада. Бачили отого Німанна? Дурень набитий, але він буде при кермі. Оце зустрічаю його і питаю: «Ви що? Їздите верхи?» «Ні, каже він, не їжджу». «А чому носите стека?» «О, для престижу». Бачите!

Так, бачу. Наша розмова кінчається, бачу виразно, що Вайсові ті арешти не дуже подобаються, і думаю, що він буде про це в певних місцях говорити, але це не pomoже. Ліквідація наших активних політичних діячів відбувалася за певним пляном, виробленим у центрі, і ніхто тут нічого не pomoже. Це почалося ще тоді, у Празі, і буде продовжуватися з німецькою методичністю і докладністю до кінця. Наше завдання — знайти вихід.

Дуже скоро появилася і сама цивільна влада, покищо низова. У четвертому числі нашої «Волині» вже знаходимо таке оголошення: «Від 15. IX. 1941 р. з доручення Вождя Німецького Народу переймаю становище крайового комісара Рівенської області. В силу цього всі зверхні права і вся виконавча влада цієї області переходить у мої руки.

«Непереможна Німецька Армія прогнала з цього краю большевицького ворога. Вбачаю найбільшим своїм завданням направити всі заподіяні большевизмом шкоди і змагати до піднесення господарського стану області. З цього приводу домагаюся, щоб ціле населення області, бажаючи творчої співпраці і відбудови, допомогло мені ці завдання виконати. Я очікую дисципліни, пошани і зрозуміння всіх виданих мною розпоряджень.

Краєвий комісар д-р Беер»

Німецькою мовою з рівнобіжним українським текстом. Дуже зрозуміла тенденція. Праця для реалізації мрій Гітлера, щоб за двадцять років тут постав німецький рай. І ніяких ілюзій для нас.

Невдовзі дістаю запрошення відвідати цей уряд, який примістився на вулиці, що звалася колись Галлера, а тепер ще не звалася ніяк. На мое здивування, знаходжу там людину в ролі «гебіте-

комісара», у рудій уніформі, іншого типу, ніж той Німанн. Баварець, середній на зріст, юрист, добрі манери. Зустрів мене привітно. Хочє познайомитися, просить поради і допомоги. Мене цікавить справа, що станеться з нашою вже діючою адміністрацією. Покищо нічого, а там буде видно. Він думає, що місцева адміністрація залишиться як допоміжна сила. Пропонує мені стати його дорадником. Дякую йому, посилаюся на велике перевантаження іншою роботою, але при потребі він може завжди до мене звернутися. Пізніше його офіційним дорадником став письменник Андрій Крижанівський, який прибув з Варшави.

Але ці справи гостро цікавили українське громадянство, керівні люди сходилися на наради для їх обговорення. Пригадався 1920 рік, коли владу перебирали поляки, які так само гостро і безоглядно усунули від діла всіх наших людей, пригадується зміна 1939 року, коли «визволяли» зі сходу.

Історія повторюється. Стара Європа живе традицією минулого. Спадщиною старих античних культур. Завоювання, підбиття, поневолення. Поява Леніна, Муссоліні, Сталіна і Гітлера підсилила антагонізми. Москва швидкими кроками наближалася до чингісханізму; Берлін, Рим замаршували «римським кроком», ідеологічна література зарясніла «духами минулого». Всім хотілося обов'язково когось завойовувати, але час Азії, Африки, Америки минув, для модерних Чингіс-ханів залишались естонці та латиські, а для Юліїв Цезарів та Фрідріхів Великих Абесінії та Албанії. Донкіхотство стало домінуючою вимогою доби.

Щє раз послухаймо мрії такого дон Кіхота з ночі з 2 на 3 листопада цього року в його бункері «Вольфшанце»:

«За сто років наша мова буде мовою Європи. Країни Сходу, Півночі і Заходу мусять вчити нашу мову, щоб могти з нами комунікуватися. У старі часи Європа була обмежена південною частиною Грецького півострова. Потім Європа ототожнювалася з границями Римської імперії. Коли в цій війні впаде Росія, Європа простягнеться на схід до меж старої германської колонізації.

«На східніх територіях я повинен змінити слов'янські географічні назви германськими. Крим, наприклад, буде зватися Готенлянд. Ми потребуємо назв, які відтворять наше тут право на дві тисячі років назад.

«Я хотів би пригадати тим з нас, що говорять про „спустошення східніх територій“, що в очах давніх римлян ціла Північна Європа виглядала спустошеною. Тепер Німеччина стала країною радісного сміху. Таким саме чином Україна стане чудовою, коли ми її відбудуємо.

«Римська імперія, як також імперія інків, як і всі інші великі імперії, починала з великої сітки доріг. Тепер дороги замінюють залізниці. Дороги перемагають.

«Швидкість, з якою рухалися римські легіони, дійсно диво-

вижна. Дороги вели просто через гори і доли. Військо мало напевно приготовані чудові табори здовж доріг. Табір біля Зальцбургу гарно про це свідчить.

«Я оглядав виставку Риму імператора Августа. Цікава справа. Римська імперія ніколи так не виглядала. Досягнуто повного управління світом! Ніяка з імперій не поширила так своєї цивілізації, як цього досягнув Рим.

«Світ перестає бути цікавим, коли людина почала літати. До того часу ще були білі місця на мапі. Містерійність щезла цілковито. Сьогодні північний бігун став перехрестям доріг, а Тібет вже перестав бути недосяжним...»

В іншому місці той самий дон Кіхот продовжує свої мрії:

«Щоб учинно використати Україну — цю нову Індію Європи, — я потребую лише миру на Заході. Пограничної поліції вистачить цілком, щоб запевнити нам потрібні умови для експлуатації здобутих територій. Я не приділяю великої ваги юридичному закінченню війни на східньому фронті...»

Отже від початку до кінця «дух минулого». І мрії про майбутнє. І ані сліду сучасного. «Світ перестає бути цікавим, коли людина почала літати», «містерійність зникла цілковито», як і щезли «білі місця на мапі». А йому хочеться маршувати римським кроком легіонів, на місці України бачити біле місце, щоб заповнити його квітучим садом. Чи не має слушности Освальд Шпенглер, пророкуючи «занепад Заходу»? Гітлерові і не снилося, що його стиль політики був стилем далеких предків і знаходиться поза орбітою, стилем і ритмом нашої доби на добрі тисячу років. І саме, можливо, через це пару років пізніше він мусів облити себе бензиною і спалити.

Чи його мрія могла здійснитися? Теоретично так. При умові, що на Американському континенті існувала б імперія інків, а не Сполучені Штати Америки. Але людина, яка починає думати лише про минуле, доводить, що вона тілом чи духом старіє і для неї нема місця в майбутньому.

Останню війну виграла не Європа, а Америка. Не забуваймо, що Гітлер — це не тільки «Третій Райх», а й «Нова Європа». Від Кавказу на сході до Бресту на заході, від Нарвіку на півночі до Тобруку на півдні. І вирішили це питання не Сталін, не де Голль, навіть не Черчилл, а Рузвелт та його генеральний штаб. Америка контра Європа, літаючі фортеці контра римських легіонів, дух сучасного проти духу минулого.

При цьому не слід плутати деяких понять. Нам можуть сказати, що виграла також Москва, комунізм, Сталін. Комунізм — це окреме зілля, виросле у зацвілих погребях декадентської Європи, але воно далеко не того жне з доктринами політики Берліну чи Москви. Це таке ж абстрактне мистецтво в економіці й соціології, як мистецтво Карла Гофера в малярстві. Але воно наскрізь

у дусі і ритмі доби, тобто політика Москви наскрізь музейна, від неї на милоу несе Іваном Грозним з ідеалами Чингіс-хана. Чи виграла вона війну? Формально і на перший погляд — так. Дякуючи, що на Американському континенті, замість імперії інків, були США. Але світ не музей, це живий організм, і рано чи пізно він захоче позбутися цього апендиксу, як позбувся Європи Гітлера, не дивлячись на її прикметник «нова».

Але покищо у Рівному повно тієї Європи, наша редакція має з нею багато клопоту. Наші люди звичайно більше довіряють силі газети, ніж уряду, а також я, здається, сливе єдиний, що говорить німецькою мовою... А тому ми завалені проханнями про допомогу. Ось, наприклад, дістаю раптом писульку, що до Рівного привели групу наших хлопців з заходу, яких піймали на сході, де вони робили пропаганду, і їх ведуть до концентраційного табору. Щось треба робити. Негайно йду до «гебітскомісара», здійсмаю галас, доводжу, що це ворожа провокація, і несподівано хлопців звільняють, які, до речі, одразу знов таки вертаються на схід робити ту саму пропаганду. Прибігає перелякана моя господиня Анна Антонівна і заявляє, що її чоловіка та його сестру арештовано і їх мають розстріляти. Як, де і завіщо? Її чоловік має комісову крамницю старих речей з цінами вільного ринку, зайшов німець, набрав товарів, заявив, що ціни спекуляційні, покликав поліцію, — і власника крамниці арештовано. Знову до комісара, знову лемент, доводжу, що тепер нема стабільних цін, що вся торгівля на цьому базується, що всі товари — це приватні речі, які продаються з нужди, а не для спекуляції. По короткому часі «злочинців» звільняють.

Це приємне, а разом і неприємне, бо тепер нам не відбитися від пошкодованих. Інколи треба рятуватися й самому. Ось, наприклад, одного разу приходять Олена Теліга і Таня Прахова і заявляють, що на наше подвір'я заїхало військове тягарове авто, яке хоче забрати всі наші меблі. Біжимо їх рятувати. З військом не така легка справа, якщо мати на увазі ту цидулку «бешляг-намт», але в своєму помешканні я застаю сержанта в товаристві жіночої особи, яка говорить по-польськи, і це справу вияснює. Питаю сержанта, чого він хоче? Дістаю відповідь, що він приїхав забрати меблі, що тут знаходяться. На якій підставі і на чие розпорядження? Все це, мовляв, конфісковане. Він називає якийсь штаб і якогось генерала. Виймаю записник і спокійно прошу сержанта подати мені його прізвище, до якої частини він належить і хто його сюди послав. Цього ж вимагаю від його дами. Але мої гості не виявляють бажання зрадити свою ідентичність, мовляв, це військова таємниця. Тоді я спокійно, але рішуче заявляю, що я негайно кличу військову поліцію, яка в цьому розбереться. Це магічно вплинуло. За одну мить під якимсь претекстом їх не стало, і справа полагоджена.

Але покищо це лише дрібні і спорадичні випадки, з якими ми легко давали раду, але згодом це набрало розміру пошести. Конфіскували будинки, меблі, речі, наші впливи перестали діяти, «нова Європа» набирала розгону.

А з нею також «стара», хоч би у вигляді залишків наших дорогих братів-слов'ян поляків та різних недоносків «русских братьев», які з приходом німецької адміністрації одразу відчували дух часу, почали вилазити з різних схованок та підносити голови. Для німців це було дуже на руку, гасло «діли і пануй», нацьковуючи одного на одного якраз їм пасувало, за колишньої Польщі українців не брали на державні посади, ми не мали фахових сил для адміністрації, залізниць, пошти, телеграфу, поляки пригадали, що вони також «в Індії», а тому відновили свої старі рецепти: «не давай ходу кабаньським русіном». Шовінізм тих людей мав унікальні прикмети, він був позбавлений якихбудь ознак глузду, все базувалося на найчистішій культурі мегаломанії. Старі мрії «від моря до моря» не давали їм спати, не дозволяли рахуватися ні з часом, ні з умовами, ні з логікою, ні з якимибудь моральними критеріями. Їх ненависть до нас була елементарно щира і органічно звіряча, а їх наміри абсолютно брудні.

Навіть у час цього найбільшого нашого спільного лиха ми не могли зійтися з ними ні в одній точці, вони вважали за смертельний гріх заговорити з нами нашою мовою, у їх пресі ми могли вичитати такі розважання «зцентей ґлови», що коли вони виграють цю війну, у що вони так само вірили, як і в Матку Боску Ченстоховську, вони поширять свої володіння до Дніпра, все населення наше виселять на схід, а одночасно, на заході, «відискають» свої історичні землі до Одера і, розуміється, виженуть німців за Одер... Отже бідний Гітлер безнадійно спізнився, наївно вважаючи, що всі ці винаходи його власність.

Під цим оглядом вони феноменальні, з ними годі конкурувати, їм могли б позаздрити і найвідчайдушніші дон Кіхоти, а їх безпосередність безпрецедентна. Володіючи такими талантами, вони з приходом німецької адміністрації з патосом беруться за діло, багато з них негайно стали «фольксдойчачами», і багато різних ключових позицій було обсаджено ними. Для цього вони використовували свою традиційну зброю за німецьким гаслом «крафт дурх фройде» і за рецептою відомої панни Валевської, яка свого часу дістала місію перемогти Росію ліжком Наполеона... Зброя ця в наші часи діяла непомильно, так що в скорому часі всі німецькі «фюрери» мали своїх валевських у вигляді господинь, секретарок, телефоністок, а тим самим завзятощих поборників «пшекленгних гайдамакуф-українцуф»...

Наприклад, до нашої редакції почали напливати звіти, що при організації дирекції залізниць у Здолбунові три чверті її штату опинилося у польських руках. Не маючи права критики

державних установ, ми все таки ризикнули помістити про це невелику замітку. Реакція була негайна. У моєму кабінеті появився начальник залізниць, також поляк, прізвища якого вже не пригадую, з наміром в'яснити справу. Головний мотив — нема українських фахових сил. Між іншим, наводжу йому приклад поляків з 1920 року, які, обсадивши нашу територію і також не мавши фахових сил, негайно змінили всю обсаду залізниць, наслідком чого майже всі наші залізничники опинилися без роботи, а в цьому числі був також один мій дядько Макар Рудий. Пізніше, протягом двадцяти років, на цю роботу не було прийнято ні одного українця. Звідки мали взятися фахові сили? І як він думає: невже ми не маємо права на своїй землі бути бодай кондукторами на залізниці? Чи не слід нам використати досвід поляків? Бо інакше ми ніколи не виліземо з нефаховости. Я вимагав пропорційного обсадження залізниць нашими людьми, як нема фахових — зробити їх такими. Це не таке вже велике мистецтво . . .

Наслідки нашої розмови були прекрасні, начальник залізниць, до речі, порядна й інтелігентна людина, визнав за мною слушність, обіцяв змінити наставлення та направити несправедливість. І вона була направлена. Після цього усунуто дискримінацію і нарікання припинилися.

Або ще приклад: одне містечко біля Луцького вело довголітню боротьбу з місцевими поляками за свою церкву. Церква була православна, але за так званої польської «ревіндикації», тобто на повернення православних на католиків, з церкви зроблено костюль, дармащо католицького населення було лише десять відсотків. З приходом німців православним вдалося це лихо направити і церква стала знов православною. Але не надовго. Військовим комендантом Луцького був ревной католик, поляки підослали йому гарненьку секретарку, і нещасна церква стала знов католицькою. Православні не думали здаватися, і, не знаю яким чином, одного разу в моєму кабінеті з'явилася тричленна делегація злочасного містечка з довжелезним списком підписів населення та проханям їм допомогти.

Я був цілковито збентежений: Луцька область не належала до нашої юрисдикції, що я міг їм допомогти? Але мушу щось зробити, вони представили цілий ряд документів, з яких виходило, що правда по їх боці. Я зібрав документи, просив зачекати, а сам вдався до Фріца Вайса з пропаганди. Вислід був несподіваний: вислухавши справу, Вайс не цікавився навіть документами, а сказав своєму секретареві настрочити на машинці папірець, додав до того магічну печатку пропаганди, і справа була поладжена. За пів години моя делегація мала свою церкву назад і не могла вийти з дива, що все це так швидко і просто сталося.

Не менше був здивований і я сам, а одночасно дуже вдоволений, що нам це так несподівано повелося.

До речі, про Фріца Вайса та його пропаганду. За професією народний учитель з Гайдельбергу, не партійний, на диво культурний, під кожним оглядом порядний, він скоро став не тільки моїм зверхником, але й співробітником та приятелем. Ми зустрічалися не тільки урядово, але й приватно у моєму помешканні, багато говорили на різні теми, не було такої справи, якої ми не обговорювали б спільно, він мав до мене повне довір'я, усі наші інтервенції йшли через нього; він став нашим адвокатом у високих і найвищих урядах, включно до всемогутнього міністерства Геббельса. Він посилав завжди корисні для нас звіти, став нашим приятелем і вболівав над нашими справами, як над своїми.

А його уряд військової пропаганди, у якому він відав пресовим відділом, належав до найвпливовіших, після уряду безпеки... До його юрисдикції належали справи преси, освіти, культури і навіть церкви на всю Україну. Він мав силу впливати на різні рішення, за винятком справ СД, тобто безпеки...

З першої зустрічі з Вайсом я зрозумів його значення для нашої справи, одразу нав'язав з ним найтісніші контакти. Наші зустрічі мали особистий і приязний характер. Знаючи німців взагалі, я легко давав собі раду. Ми запрошували його на наші прийняття, на театральні вистави, на імпрези і свята.

Пригадую одну таку нашу подорож на одне почаївське свято, здається, десятого вересня, яке на Волині звали «перенесенням мощів». За старих часів на нього сходилося десятки тисяч богомольців. За советів це, розуміється, припинилося, але тепер там мала відбутися велика маніфестація з приводу «визволення».

З Почаєвом у нас взагалі пов'язано багато споминів. Мандрівки на прощу, святиня, легенди, «стопа Божої Матері», «цілющі мощі Йова». Я мав там багато шкільних друзів — Анатолія Чорнобая, Гриця Цикуцького, Петра Кондратьєва, Сергія Стельмашука, Володимира Качура. Одного разу, пригадую, ми робили мандрівку до Почаєва цілою гімназією. Це була незабутня подія. Йшли звичайно пішки, багато було пісень, жартів, сміху, залицянок.

Зовсім відмінною була ця наша подорож тепер. З Рівного це становило яких дев'яност кілометрів не конче доброї дороги: через Дубно, Смигу, Крем'янець і Дунаїв. Їхали двома автами — Скрипник, Шеккел і я нашим «фіятом», а Вайс з своїми двома кореспондентами французьким «сітроеном». Гарний день, знайомі місця, ми обганяли багато підвод, походи з прапорами і співами. Біля десятої години ми були на місці, зупинилися в районній управі, де начальником був брат мого шкільного товарища Кондратьєв.

Тут нас погостили сніданком, і ми пішли до лаври. Вулицями тяжко пройти від народу, йшли походи за походами з пра-

порами, транспарантами, вінками. Для Шеккела повно роботи, на Вайса це справляло велике враження.

Розуміється, я зустрів багато знайомих, безконечні вітання, мій шкільний товариш Володимир Качур, який тепер тут лікарем, Гакени, Бойко. Йдемо до церкви, куди тяжко за народом протиснутися. Церква вже не мала багатства, блиску і розкошів, але її чудова архітектура пізнього барокко залишилася незмінною і однаково вражала своєю мистецькою силою. Пізніше відбулася велична процесія, в якій брали участь тисячі народу.

А ще пізніше, після богослужби, якимось спонтанно, без якогось оголошення, широкую площу між лаврською дзвіницею і колишньою вищою початковою школою заповнили тисячі народу. Рознеслася чутка, що буде мітинг. Промовляв Скрипник... Я не мав бажання промовляти, але мене викликала публіка. Говорили про відомі справи того часу, але настрої був добрий, і нам бурхливо плескали.

Після мітингу наше товариство запросили на обід до монастирської трапезної. За великим у вигляді літери П столом на чоловічому місці сидів архієпископ крем'янецький Олексій Громадський — солідна, плекана постать церковного ієрарха ще старорежимного виховання, праворуч і ліворуч від нього, за чинами сиділо багато інших церковних осіб, між ними також два єпископи, прислані за більшовиків з Москви, які зісталися тут і, як казали, були оком і вухом НКВД.

Ми сиділи за правим столом, спереду, недалеко від єпископа. Було тихо. Збоку на підвищенні чернець читав уголос житіє Йова Почаєвського. Подали їжу — борщ з грибами, смажену рибу, картопляне пюре, червоні бурячки, овочевий компот і чай. Архієпископ Олексій благословив їжу і коротко по-українськи привітав присутніх. По обіді ми зложили йому подяку, я обмінявся з ним кількома словами, і ми відійшли.

На нас чекав ще один обід у монастирському готелі, уряджений районною управою, на цей раз уже не пісний і не тільки з чаєм. Скінчився він досить пізно і весело, так що виїхали ми під захід сонця, а доїхали до Рівного зовсім затемна.

Не знаю, які звіти писав Вайс своєму начальству, але сам він був дуже приємно вражений, і його симпатії та прихильність до нас були очевидні. Пізніше він не раз доводив їх на ділі. Кожна воєнна ситуація має свої закони, а ця окупація мала свої окремі, надзвичайні, і з ними треба було давати раду.

Життя йшло по землі своїми залізними безоглядними кроками; послухаймо його мову:

«З головної квартири фюрера. 16 вересня. Верховне командування збройних сил повідомляє: на Україні з'єднання німецьких

військових сил, при допомозі повітряної зброї, відважними атаками захопили головні переходи нижнього Дніпра. Після кількох боїв з сильними ворожими відділами, підтримуваними панцерними з'єднаннями, були забезпечені і поширені переходи-ві місця на Дніпрі, і німецькі дивізії на всьому широкому фронті перейшли до дальших посувань на схід.

«У просторі на південь від Ільменського озера, як було подано в надзвичайному повідомленні, були ґрунтовно знищені великі сили 11, 27 і 34 армій. Ці операції були проведені військом генерал-полковника Буша з допомогою відділів повітряної флотії генерал-полковника Келлера. Десять ворожих дивізій було зовсім знищено, десять інших з кривавими для ворога втратами було розбито. Понад 53 000 полонених взято до наших рук. 320 танків, 695 гармат різного роду, як також багато різного іншого военного матеріялу було нами взято або знищено.

«У боях проти брітанської постачальної флотії німецька повітряна зброя за денного налету на заході від Гебрідів знищила нафтовий транспорт поємністю в 7 300 б.-р. тонн.

«У повітряних боях з протилетунською артилерією було зістрілено 8 брітанських літаків без власних втрат. Спроби брітанського летунства заатакувати німецьку затоку і голландське побережжя не вдалися. Винищувачі збили два ворожі літаки».

Мова наших буднів день-що-день і ніч-що-ніч. Грізна німецька воєнна машинерія діяла з неймовірним розмахом, східний фронт швидко посувався вперед. Цілі армії советського війська в боях, а часто і без боїв, разом з своїми штабами переходили на бік ворога. На 19 вересня німецьке воєнне звітження подає 1 800 000 полонених. На 10 листопада ця цифра збільшується до 3 632 000. Полонені заповнили всі дороги, всі міста... Не вистачало таборів. У Рівному було три табори по кілька десятків тисяч кожний. Люди жили під відкритим небом, не було їжі, становище жахливе. Ми бомбардували пропаґанду, військове командування, щоб цій справі зарадити. Рівенський Червоний хрест, тоді ще під зарядом полковника Леоніда Ступницького, мав повні руки роботи, працювало кілька кухонь, возили до таборів їжу, але все це було краплею в морі на таку масу людей. Згодом до табору вкинулась пошесть тифу, люди масово гинули, померла також невситпуца діячка нашого червоного хреста Надія Пашківська — віддана, шляхетна людина і громадська діячка. Її місце пізніше посіла не менш знана громадська діячка Харитя Кононенко, що прибула з заходу і спільно з відомою волинською діячкою Галиною Варваровою та іншими панями розгорнула широку акцію допомоги полоненим. Вдалося добитися дозволу звільнення полонених, які походили з українських теренів, і на підставі цього було врятовано від загибелі багато тисяч людей.

У суботу, 20 вересня, наша газета подала алярмуючу вістку, перейняту з неофіційного повідомлення львівської радіостанції, що взято Київ і Полтаву. Згодом виявилось, що Полтаву справді взято, але за Київ ще велися бої з оточеними советськими арміями. Не дивлячись на це, ми розгорнули широку акцію для організації великої маніфестації, формально з приводу здобуття Києва, а фактично, щоб віддати пошану місту як столиці України. Наспих готувалося надзвичайне видання газети, а в залі театру було заповіджене велике віче, на якому мали промовляти ми з Оленою Телігою.

Але німці одразу розгадали наші наміри. Не встигли ми розліпити по місту наші повідомлення, як з пропаганди прибув посланець, який сказав, що за Київ ще ведуться бої і нам радять від такої маніфестації стриматися. І не тільки тепер, але й взагалі. Інакше це могло б викликати деякі непорозуміння з верховним командуванням. До речі, ми цього сподівалися, бо знали, що німці не бажали, щоб ми підносили справу Києва як центрального міста України, як її політичної і культурної метрополії. Нам було також відоме, що вони хотіли скасувати всі існуючі історичні наші центри і побудувати свої, нові в неозначених ще місцях.

Ми, розуміється, стягнули наші плякати і відкликали віче, але другого дня, в неділю рано, коли я сидів у редакції, готуючи надзвичайне видання газети, до мене прибігло двоє схвильованих людей з претенсіями, чому я не появився на віче. У театрі повноповнісінько народу, і всі чекають. Звідки вони про це довідалися, коли було розліплено всього два плякати, які були негайно зірвані. Треба було йти до театру і пояснювати справу. На це пояснення публіка в один голос, серцем і душею відспівала «Ще не вмерла Україна» і спокійно розійшлася. Можливо, ця забораона зробила нам більшу послугу, ніж зробило б саме віче.

Але в інших містах, наприклад, у Дубні, така маніфестація відбулася без ніякого опору, і влаштовано її на підставі наших таки повідомлень, які того самого дня без пошти, телефону й телеграфу долетіли до них. Це тільки свідчить, як гостро реагувало наше населення на ці справи.

А падіння Києва верховне командування подало аж 27 вересня, і без ніяких особливих фанфар, як це мало місце з іншими столицями. Звучало воно так:

«Великий бій біля Києва закінчився. У подвійному оточенні на великих просторах вдалося ліквідувати оборонну лінію на Дніпрі і знищити п'ять советських армій так, що з оточення не змогли вирватися навіть малі частини.

«За час бойових дій, що відбувалися при тісному співдіянні

наземних і повітряних сил, взято в полон 665 000 полонених, здобуто або знищено 884 танків, 3 718 гармат і величезну кількість воєнного вивяду.

«Криваві втрати ворога дуже великі. Здобуто бойову перемогу, якої ще не знала світова історія. Використання висліду цієї перемоги триває повним ходом . . . »

Наша газета за 28 вересня вийшла з моєю передовою «Київ — серце України», у якій між іншим говорилося:

«І у тій великій, довгій серії (інших столиць) нарешті з'являється нове поняття і слово — Київ. Тільки українець може розуміти справжню вагу і справжнє значення цього поняття. Бо Київ, його зміст, його духова суть далеко і широко, у часі і просторі перевищують розуміння міста, навіть міста-столиці. Київ це не сама столиця, Київ це вузол, яким тисячолітня історія зв'язала два континенти — Європу й Азію. Коли перегортаємо сторінки минулого, починаючи Рюриковичами, хрищенням України Володимиром і кінчаючи останньою великою революцією, — Київ завжди був головним ключем подій, які потрясли просторами цієї частини нашого суходолу. Великокняжий престіл, розмах і зріст його володінь, які простягалися на схід до Дону і на Захід до Сяну, змагання з Візантією за першість і гегемонію над Чорним морем, походи Святослава Хороброго і, нарешті, монгольські навали — все це є писаним свідомством того, що не будь у той час на Дніпрі Києва, не було б на Вислі Кракова, на Влтаві Праги і т. д. Не було б не лише на сході Європи тих станиць європейської культури, але можна з непомильною певністю твердити, що ціла європейська культура у її сьогоденньому цивілізаційному вияві мала б безліч втрат, безліч захованого в надрах землі. Бо під руїнами Києва, чи то за часів навали Андрія Боголюбського, чи подвійних навал монголів, були поховані здобутки лише і лише того народу, що його репрезентував Київ. Під руїнами золотоверхого Києва були поховані не тільки вияви матеріальної культури, не лише мури, церкви, замки . . . Не лише палати князів та бояр, а передусім під його руїнами поховано серце цієї землі, яке іноді, здавалося, переставало битися.

«Були і такі часи, коли роллю Києва перебирали звичайні ліси. Замість київського замка, замість св. Софії, — дикі праліси і печери. І в них хоронилося все те, що лягло трупом на полі брані з азіатською навалою. Цілі століття ліси і печери відігравали свою нищівну роллю, і цілі століття Київ кривавився, відживав, щоб піднятися та стати на власні ноги.

«І коли це сталося, коли у київських печерах горіли воскові свічі наших Несторів, наших Іларіонів чи Петрів Могил, коли крутилися вальці київських друкарень, коли ставала на ноги Ки-

ївська Академія, тоді Київ та його земля знов починали промінювати своєрідним сяйвом неповторної його культури. Десь там у далекому полі дзвеніли шаблі, тупотіли копита коней, але у Києві гули дзвони оновленої Софії, росли димарі заводів і лопотіли вітрильники торговельних кораблів.

«Серце України билося у Києві. Серце, повне негасимого огню і живої гарячої крові. І як довго воно билося, так довго народ України жив. Жив мимо волі всього. Жив без огляду на те, чи в Петербурзі був Петро, Катерина, Микола II чи Ленін. Жив тим якраз глибинним життям, яке в середині минулого століття так виразно і яскраво оформив наш великий Шевченко: „Встане Україна і розіб'є тьму неволі”.

«Безперечно в цьому не було і немає найменшого сумніву».

Феноменальний виклик! Що я за статтю не поплатився, треба дякувати лише Вайсові. Пізніше, за райхскомісаріату, за таке не минув би концентраку. Це ж прямиа відповідь «фюрерові» про неісторичність слов'ян, одверте заперечення його поглядів на ці проблеми. Але «за Вайса» на таке можна було ще дозволити, якщо б там, на горі, не дістали інформації поза його відомом.

Зрештою, всі мої тодішні статті звучали гостро, виключно, ризиковано, але така вже була моя вдача. Інших я вчив обережності, сам таким не був, а коли вже заходив так далеко, що починав боятися, — намагався маскуватися компліментами на адресу «переможної армії», «великого вождя», можливо, це помагало, але як довго? Я вже відчував виразно, що медовий місяць нашої свободи кінчається і над нами завис Дамоклів меч повного поневолення. Тоді вже почала діяти в Рівному німецька пресова служба «Дойчер Нахріхтен Дінст» під керівництвом Карла Аріо, який говорив нашою мовою. Пригадую, він мене попереджав: «Ви но там прикусіть язичка, бо може бути погано».

Але покищо ми жили, екзальтовані хвилевим проблеском непевної свободи, використовуючи кожний її момент, і ні про яку обережність не думали. Ми робили демонстрації, писали, проповідували, організували, будували.

В середині вересня Степан Скрипник виїхав на чотири тижні до Берліну, і на мене залишилася також Рада довір'я, яка все ще діяла, дармащо вигляди її на майбутнє були дуже невиразні. Приходило багато відвідувачів, життя країни буяло, по містах і селах, як гриби після теплого дощу, виростали нові школи, нові організації, нові підприємства. Наша газета, не зупиняючися, була саме в цю точку, і успіхи були очевидні. Ось лише один звіт однієї організації на цей час:

«Звіт Жіночої служби Україні за півроку 1941. 1) Жіноча служба Україні перебрала на себе Червоний хрест і урухомила шо-

ститижневий курс медсестер; 2) урухомила двотижневий курс садівничок; 3) урухомила 13 дитячих садків у селах; 4) улаштувала гуртожиток і кухню для курсантів; 5) скликала жіночий з'їзд з цілої Волині; 6) улаштувала безплатну амбулаторію для бідних м. Рівного; 7) відкрила два комісові склепи, щоб з їх прибутків підтримувати культурно-освітню роботу ЖСУ; 8) відкрила «Українську гостиницю» з каварнею, призначену для перейзних наших людей; 9) урухомила курс крою і шиття; 10) перебрала від міської міліції курс машинописання; 11) видала бідним курсанткам, подорожнім і полоненим протягом місяця вересня 720 безплатних і 118 знижкових обідів; 12) улаштувала вечірку з ціллю об'єднання громадянства; 13) урухомила дитячий садок у Рівному; 14) улаштувала три академії для членів і курсанток; 15) улаштувала ялинку для бідних дітей; 16) на всіх курсах влаштувала навчання української і німецької мов, української літератури, історії і географії; 17) зложила філії ЖСУ у всіх округах і районах, і на цей час має 39 таких філій. . . »

Такою ж діяльністю міг похвалитися і Червоний хрест, аж поки його не ліквідували німці і «Просвіта», і кооперативи, і шкільні уряди, і молочарські союзи, і хліборобські організації. Були пущені в рух всі розбиті або спалені пукроварні, гуральні, цегельні, млини, пожежні сторожі... Організовано нові або відновлено старі шпитали, відновлено судівництво, постали банки. Було зібрано багато тонн харчових продуктів для Києва, для кухонь полоненим і подорожуючим. Проведено величезну пропагандивну роботу національного і політичного значення.

Передовіці нашої газети мали весь час такі наголовки: «Більше ініціативи», «Свідомо жити», «Наше село», «Наша школа», «Настрої і завдання», «Господарство і праця»... Все це розходилося два рази кожного тижня тиражем на сорок тисяч і робило своє діло. Це було виразно помітне на кожному кроці. Наша країна починала жити органічним, самостійним і самодіяльним життям, появилася ініціатива і підприємство.

Але вже з кінцем вересня у Рівному появилися перші ластівки майбутнього райхскомісаріату — головного уряду для України, інституції, завданням якої було поневолити наш народ і обернути його у повне рабство. Емісари того уряду вже розпочали свою нищівну діяльність, конфіскували все, що можна було конфіскувати, забрали готелі, громадські будинки, крапці приватні будови, а в тому числі також мешканевий бльок, у якому містилася наша редакція. За два тижні наперед ми дістали з гебітскомісаріату розпорядження залишити наше теперішнє приміщення і перейти на головну вулицю, яка тепер звалася Герінґа. Весь той бльок, у якому ми містилися, мав перейти в розпоря-

дження райхскомісаріату для мешкань його службовців. Я пробував було протестувати, але це вже не мало ніякого значення.

Хоча нове наше приміщення було вигідніше, ніж старе . . . Нам належав весь досить просторий, на два поверхи, з великою залєю будинок, трохи пошкоджений бомбардуванням, але в основному цілком, як ми казали, придатний для вжитку. Ми мали досить місця для редакції й адміністрації, як також порядне приміщення для редакційної кухні і їдальні. Кожний з чотирьох редакторів мав окреме приміщення, головний редактор мав свій кабінет, секретаріат мав простору канцелярію, головна велика зала служила для сходин, конференцій і навіть малих редакційних імпрез.

Знову збільшився штат редакції, співробітників і кореспондентів. До редакції були прийняті О. Давен, Андрій Мисечко, Л. Чаплей, М. Корж. Кореспондентами були Петро Олійник, який дописував з Києва, Євген Лазор, який подавав львівське життя, з Берліну дописував Богдан Осадчук, з Холмщини Петро Олена, з Луччини Микола Книш. Було багато аматорів-дописувачів з різних кінців України, друкувалися такі наші автори, як Євген Маланюк, Федір Дудко, Юрій Горліс-Горський, Євген Яворський, і багато менше знані молоді, як Герась Соколенко, Микола Болкун, Григорій Нищій. Розуміється, багато містили свого матеріалу співробітники редакції: Роман Бжеський (Дажбожич, Млиновецький, Характерник), Олег Штуль, Василь Штуль, Авенір Коломиєць, О. Давен, Л. Чаплей. Олена Теліга помістила чотири есеї: «Розсипаються мури», «Братерство в народі», «Прапори духа» і «Наростіж вікна». Цікаві репортажі, статті й есеї містив графік Ніл Хасевич, Ю. Голінський (Віталій Юрченко) писав на теми адміністрації, о. Юрій Шумовський — про археологію і старовину, о. Михайло Носаль — про цілющі рослини, інж. Павло Шадурський, інж. К. Сірик, Петро Колісник — про господарство, техніку, будівництво, Василь Мороз і Юрій Личик — про кооперацію і торгівлю, Надія Шульгін-Ищук, Петро Зінченко, Неофіт Кибалюк — про шкільництво, дитяче виховання, просвіту, інж. В. Стежко, інж. Ярмолович — про міське господарство, електривню, водогін, пожежну сторожу, Володимир Лучкань — про пасічництво. З Здолбунова дописували — Лев Маслов про старовинну архітектуру, Карпо Перебийніс — писав шкільні і побутові фейлетони. З Луцького дописував Олександр Миколайський про кооперацію і господарство. Писали статті Петро Остапчук, І. Талашук і багато інших, яких імена забулися.

Адміністрацією, як сказано, керували Олександр Петлюра, Єфрем Скрипнюк з цілим штатом співробітників (від середини листопада цю справу перебрав Іван Тиктор). Кухнею, постачанням і взагалі майном відав Протас Тимошук з своїм штабом куховарок і господинь.

Нас відвідувала безконечна кількість відвідувачів і гостей — зі сходу і заходу. Майже всі, що подорожували через Рівне, не минали нашої редакції, а то й моєї приватної хати. Доводилося часто приймати емісарів конкуруючих церковних ієрархів — митрополита Дениса Варшавського, митрополита Іларіона Холмського, архієпископа луцького Полікарпа, які вели свою політику і мобілізували для цього нашу опінію. Бували також емісари політичних середовищ — уенерівців, гетьманців, які зондували настрій, інформували нас про свою діяльність і, розуміється, сперечалися. Часто відвідували нас такі військовики, як генерал Білецький, Микола Капустянський, Омелянович-Павленко молодший, полковник Ступницький. Тема організації української військової сили не сходила з уст, дармащо ця проблема у цих умовах виглядала майже безнадійно... Для організації українського війська було багато даних і можливостей, населення масово цього домагалось, переважаюча більшість советських полонених для цього тільки здалися в полон, але політика Гітлера від самого початку і до самого кінця засадничо і послідовно була проти якогось натяку на українське військо. Ніхто з слов'ян не мав права носити зброю, цей привілей належав тільки німцям.

Досить наполегливим і до деякої міри курйозним організатором українського війська був Іван Омелянович-Павленко (молодший). Невідомо яким чином, можливо, з причин пропаганди, він мав свій своєрідний штаб, до якого належав він сам і його син. Вони носили своєрідну військову уніформу з українськими відзнаками, і коли проходили вулицею, німці вважали їх за чужоземних представників і віддавали честь. Крім того, вони мали пару верхових коней, деяке майно, зброю і канцелярію. Відколи ця парадна пара наших військових появилася на вулицях Рівного, я мав з нею чимало клопоту. Одного разу цей генерал у товаристві полковника Ступницького і просвітянського діяча Кибалюка появився в моєму кабінеті і представив мені цілий проект-схему організації української армії, генерального штабу і військової сили. Я вже було призвичаївся до різних подібних випадків, до мене приходив також винахідник перпетуум мобіле, але ця візита мене порядно збентежила. Я був лише кілька місяців у школі підстаршин, але цього ж мало, щоб вважати себе якимсь причетним до великої штуки бога Марса. А вимагали від мене сливе чудодійного — очолити їх делегацію до нашого грізного райхс-комісаріату, який у той час уже почав діяти, і запропонувати йому цю саму схему організації української армії, яка мала складатися з кількох десятків дивізій всіх родів зброї.

Завдання гідне богів... Я мусів дуже розчарувати моїх шановних гостей. Не так давно я мав щось трохи подібне, але багато скромніше з моїм приятелем отаманом Бульбою. Він звер-

нувся до мене, щоб я пішов з ним до штабу генерала Кіцінгера, де ми мали б просити зброї, амуніції і одягу для його Поліської січі. Тоді, замість до штабу, я звернувся до Вайса, і той мені конфіденційно сказав, що за отаманом уже стежить СД, його мають арештувати, а тому хай краще, замість до штабу, звернеться до якихось добрих криївок у поліських лісах. Це нам дуже допомогло, бо отаман тоді запустив ще більшу, ніж мав колись, бороду і зник з обрію легальщини на довгий час.

Розуміється, я не міг розповісти цього моїй делегації генералів, але я їм сказав, що ці їх наміри можуть спричинити їм, а головне — мені багато клопотів. Мені здавалося, що до Омеляновича-Павленка наші німці вже по-своєму призвичаїлися, що він уже пропонував подібні пляни у штабі верховного командування генерала Кіцінгера, що там потрактували цю справу поблажливо, як певний курйоз, і на цьому скінчилося. Інакше могло вийти у райхскомісаріаті. Там подібні жарти викликали одразу гостру реакцію людей у рудих уніформах, кликали СД і хоробрих підприємців української збройної сили садовили за ґрати. А могло статися й гірше. Ми вже точно знали, що для нас там не належало не тільки армії, але навіть вищої, ніж чотири народні кляси, школи.

(Закінчення в наст. числі)

У видавництві «Пролог» вийшла з друку книжка

Юрія Шереха

НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ,

збірка статей про сучасну українську літературу з передмовою

Ю. Шевельова

Ціна примірника — 3,95 дол. або відповідна сума в іншій валюті. У Німеччині — 14 н.м.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

**БОГДАН РУБЧАК: ШУКАЮЧИ СПРАВЖНЬОГО КУЛЬТОБМІНУ,
СПРАВЖНЬОГО ЗЕРОВА
І СПРАВЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

(Закінчення)

ІV. ЛЕКЦІЯ З ТЕКСТОЛОГІЇ

Дуже вимоглива і часом, на перший погляд, аж до сміху детальна наука текстології відкриває перед нашими очима дивні краєвиди прадавніх культур. Хто мав щастя слухати колинебудь лекції проф. І. Огієнка (не плутати з поетом Іларіоном!), той знає, до якої міри вчений може бути закоханий у якусь випадкову помилку старовинного тексту, в його найнепомітніші водяні знаки, в характер письма. Всі ці «дрібниці» — дороговкази до незглибимих джерел історії.

Текстологи минулих століть відбудували прекрасну панораму еллінської цивілізації. Всі ці на перший погляд незначні уривки та відламки, що їх вченим вдалося видерти з пащі часу, з щораз непохитнішим авторитетом впливають на наше думання і діяння. Антології єгипетської літератури або документовані видання маловідомих середньовічних поетів — сьогодні буденна річ. А новітні текстологи здобувають нові території. Вони відкривають перед нашими очима культури ацтеків та майя — цілком свіжі світи прадавньої історії Південної Америки. Приклади нещодавніх відкриттів — ціла культура гіттів чи такі документи, як «сувої з Мертвого моря» — дуже важливі та показні етапи розвитку вивчення культур минулого.

Проте вчені віддаються не тільки мікроскопічним дослідженням текстів давноминулих віків. Вони також роками сидять над рукописами новітніх поетів. Публікуються спеціальними книгами варіанти текстів, ранні нотатники до поем і романів, випадкові записки, робочі щоденники. Знаменитим прикладом такого солідного досліду є двотомова праця російського дослідника Б. Томашевського «Пушкин» (Москва, 1956), де подаються детальні описи поетових рукописів та детальні описи народження його творів. А книга, яку взагалі неможливо читати, це «James Joyce's Scribbledehobble: the Ur-Workbook for Finnegans Wake (edited by E. T. Connolly, Chicago, 1958)» — широко коментований та документований записник Джойса до його феноменального роману «Finnegans Wake» («Тризна Фіннегана»). Серйозні текстологічні праці були нещодавно опубліковані і в Радянському Союзі,

особливо в зв'язку з Шевченком, що вказує на народження цікавості українських радянських дослідників до проблем рукопису.

Рукописи сучасних поетів і письменників Заходу старанно зберігаються у спеціально огріваних та уважно відволожуваних кімнатах бібліотек і університетів, і вчені уважно працюють над ними. Кожний варіант кожного твору Еліота, Валері чи Павнда стократно перевірений, сумлінно зрівнюваний з іншими варіантами та широко коментований. Навіть непоборні колись труднощі, зв'язані з текстами Емілі Дікінсон, — сьогодні вже цілком поладжені. (Ця поетка ніколи не друкувала своїх творів, а переписувала їх рукою та роздавала приятелям, кожночасно міняючи текст вірша; сьогодні існують буквально сотні варіантів її поезій. До того, якась невідома дама писала вірші, майстерно підробляючи їх під стиль поетки, і підписувала їх прізвисьцем поетки. Отже існує маса «апокрифічних» віршів Дікінсон. А проте вчені сьогодні вже розв'язали всі загадки текстів її поезій).

Отож, купуючи збірку віршів, а вже особливо «Зібрані твори», читач певний, що він не купує якихсь праваріантів віршів, або — щогірше — рядків та строф невідомих редакторів і переписувачів, а одержує точно те, що поет хоче йому дати. Це, звичайно, не значить, що на Заході редактори не редагують поетів. Здається, найвідомішим випадком справді сміливого редагування є Павндова «операція» найкращої поеми Еліота «Пустинна земля». Кажуть, що Павнд залишив для друку приблизно одну третину того, що написав Еліот. Другий такий випадок — редагування творів Томаса Вулфа його «непрошеним» редактором, який обтинав довжелезні романи того письменника щонайменше наполовину. Певна річ, що все це робиться в повному порозумінні з автором, бо ж кінець-кінцем автор відповідає за свій твір. Але коли автор не має безпосереднього нагляду над редакцією своїх творів, — особливо ж, коли його вже немає в живих, — остаточний варіант його текстів «заморожується» і трактується як святість, а інші варіанти друкуються в «апаратах» до академічних видань і широко коментуються.

На жаль, у нашій ситуації така наукова докладність та сумлінність неможлива. Неможлива вона з різних-прерізних причин. Поетам, а вже особливо мученикам тридцятих років, не завжди вдавалося друкувати свої вірші. Це особливо наявне у випадку Зерова, що його твори він сам і його приятелі переписували в багатьох варіантах.

Як відомо, Зеров послав був мовознавцеві Василеві Чапленкові рукою переписаний перший варіант «Sonnetarium». Переписування віршів рукою було улюбленим зайняттям неоклясиків, і вони називали його «гутенберженням». Про це тепло згадує Юрій Клен у «Спогадах про неоклясиків», В. Домонтович у «Болотній Люкросі» і ще де-хто. Цікаво, що в одному з листів до Чапленка Зеров пише: «Подібні до Вашого збірника дістали 2 особи, а менші, поезій 35-50, четверо»

(«Corollarium», стор. 202). Немає сумніву, що в кожній із цих копій тексти дещо позмінювані.

Коли до цього факту додати ще політичний стан української спільноти, особливо її трагічний поділ на «радянську Україну» та «емігрантів», то причини браку наукового опрацювання текстів та таких потрібних у кожному культурному процесі «академічних видань» — стане ще яснішим. На жаль, між двома протилежними таборами учених немає ніякого спілкування, ніяких професійних контактів. Щоправда, еміграційні дослідники часто послуговуються радянськими виданнями. Натомість радянські вчені ні за що в світі серйозно не заглянуть у книгу, видану на еміграції, — хіба перегорнуть її на те, щоб полатися. Бо й справді, як можна читати еміграційну книгу, коли всім радянським людям відомо, що, окрім фашистської пропаганди, на еміграції ніяких книг немає. Як можна читати якогонебудь еміграційного дослідника, коли вся еміграція опинилася на смітниках Заходу. (Так принаймні інформовано радянських читачів до приїзду Колосової. Але після цієї горезвісної візити Сергій Козак пише в «Радянській Україні», що інтелігенція, а навіть викладачі «вузів» на еміграції таки є, хоч навісміне перекручує прізвища, щоб, чого доброго, читачі їх не пізнали). А вже про якісь особисті контакти між ученими шкода й говорити.

Проте в «старшого брата» такі явища зовсім природні та нормальні. Наприклад, усім відомо, як радянські вчені в Росії шанують славного емігранта, мовознавця і «вченого на всі руки» — Романа Якобсона і часто цитують його у своїх працях.

Але причини нашої неуваги до текстів та рукописів ще тим далеко не вичерпані. Наприклад, ще одна з головних причин такого хаотичного стану наших видань та публікацій — це досить самовільне та недисципліноване редагування текстів, з одного боку, і невідповідальна неувага редакторів — з другого. З власного скромного досвіду знаю, що майже кожний передрук моїх віршів (мова тут не про першодруки!) — зроблений звичайно без мого відома — має власні, до того часу невідомі «варіанти» щонайменше двох-трьох рядків. Я певний, що подібним досвідом може похвалитися кожний поет на еміграції. Це саме трапляється з передруками поетів, що не можуть себе оборонити.

Ще одна справа — це лінивість наших редакторів «тут» і «там». Бібліографіями, варіантами текстів або навіть звичайним алфавітним показником віршів при кінці видання — навіть і не пахло. Все це чомусь уважається за «педантерію» та «буквоїдство», що має за виключне завдання обтяжувати крилатий геній редактора. Це можна, на жаль, сказати і про радянські, і про еміграційні видання. Робляться винятки у випадку Шевченка, трохи Франка, трохи Лесі Українки. Але більшість видань і «тут» і «там» дуже знецінені відсутністю якогонебудь наукового «апарату». Редактор окутує свої джерела таємничістю, немов бажаючи, щоб читач подумав, що він редактор —

якесь усезнаюче ество, що отримує свої матеріали якимсь спіритуалістично-телепатичним актом єднання з духом даного поета. Винятком на еміграції є дуже солідно науково опрацьоване видання «*Sonnetarium*» Зерова за редакцією М. Ореста.

І ось усі ці чинники довели до того, що тексти деяких творів Зерова з тих, що появились у «Жовтні», цілком відмінні від текстів тих самих творів, що були друковані — часто кількакратно — на еміграції. Коли до того врахувати різновиди тих самих творів по всяких еміграційних виданнях — маємо сьогодні по шість-сім варіантів деяких віршів Зерова, або, іншими словами, суцільний хаос.

Коли ми вже при «еміграційному» Зерові — в моїй книгозбірні є шість збірників праць та творів Зерова, виданих у Галичині та на еміграції, плюс ряд публікацій про нього. Немає в мене оригінальної збірки «Камена», що була видана в Харкові 1924 року, проте є львівська «Камена», що була видана у Львові в 1943 році. І ось що цікаво. В усіх тих книгах не вдалось мені знайти хоч би мінімального бібліографічного опису харківської «Камени», вже не кажучи про зміст творів, що друкувалися в ній. Невідомо навіть скільки сторінок мала та збірка. Розв'язка, скажете, проста: львівська «Камена» — це передрук оригінальної, просто її друге видання. Та куди там! В одному з листів до Чапленка («*Corollarium*», стор. 189), Зеров пише, що в «Камені» було 16 сонетів — а в львівській «Камені» їх багато більше. Отже, «виринає питання» — чи вся оригінальна «Камена» була передрукована у львівській збірці, плюс деякі сонети з збірки Ореста, чи тільки деякі вірші з оригінальної появились у львівській, а чи львівська — просто випадковий вибір поезій Зерова, тільки з заголовком з оригінальної чи що. А все таки на якійсь сторінці моєї «Зерів'яни» — а вже особливо у львівській «Камені» — цей факт мусів би бути якось віднотований.

«Жовтень» вніс у проблему «текстології» Зерова цілу масу нових питань. Деякі тексти, подані в тому журналі, майже не подібні до тих, що друкувалися на еміграції.

Щоб підкреслити різницю між текстами віршів Зерова на еміграції і в «Жовтні», дозвольте мені трохи понудити вас докладним зрівнянням деяких із тих текстів. Для цієї моєї справи вживатиму «Камена» (Українське видавництво, Львів, 1943), «*Sonnetarium*» видавництва «Орлик», Берхтесгаден, 1948), «*Catalepton*» (видавництво «Київ», Філядельфія, 1951) та журнал «Жовтень» (ч. 1, Січень, 1965).

Спершу пригляньмося до різниці в заголовках окремих поезій. Важливість заголовків — більш як очевидна. Вони ж бо називають і тим самим ідентифікують вірш. За ними готуються алфавітні показники, змісти і різні бібліографічні нотатки. Заголовком критик чи дослідник вказує читачеві на певний твір. І врешті, по заголовках орієнтується і сам читач.

Проте, є величезні різниці між деякими заголовками в «Жовтні» та їхніми відповідниками в еміграційних виданнях. Ось, наприклад, сонет, що починається рядком «Дніпро заскливсь. По горах тепла тїнь,» поданий у «Жовтні» як «Розмова на пароплаві», а в «*Sonnetarium*» як «Розмова». Заголовок відомого сонета «Двері у стіні» в «*Sonnetarium*» подається в лапках, а в «Жовтні» — без. Лапки, звичайно, тут на місці — сам бо автор виявляє, що назва взята з оповідання Велса «Двері у стіні» («*Sonnetarium*», стор. 178), а коли заголовок є цитатою з іншого твору, він подається завжди в лапках. (Цікаво, що редактори такого журналу, як «Жовтень», цього не знали).

Сонет, що починається рядком «Щасливо, корабелю темнобокий», названий в «*Sonnetarium*» «*Karnos Tes Patridos*». В одному з листів до Чапленка («*Corollarium*», стор. 193) автор називає цей сонет «*Karnos Tes Gaiés*» і так він його називає в копії «*Sonnetarium*», висланій Чапленкові («*Corollarium*», стор. 175). Проте, Орест, редактор авґсбурзького «*Sonnetarium*» дає сонетові його первинну назву, знайдену в рукописах поета. Юрій Клен також ставить ці дві назви поруч («Спогади про неоклясиків», стор. 29). «Жовтень», проте, не дає цьому сонетові ні одного, ні другого заголовка, друкуючи його цілком без назви.

Сонет про Чернишевського, що в «*Sonnetarium*» називається «Чернишевський у Вілюйську», — в «Жовтні» називається просто «Чернишевський». Справа загострюється фактом, що сонет був уперше надрукований на еміграції, саме в «*Sonnetarium*». Думаю, що просто з етичних законів першодруку заголовок сонета мусів би бути або збережений, або бодай поданий у якійсь нотатці.

Олександрина, що починається рядком «Спочинку кращого немає і не треба», в «*Catalepton*» названа «У возовицю», в «Жовтні» ж — «Возовиця». Сонет «Дороги степові» називається так в «*Sonnetarium*». Автор згадує про цей заголовок і в листі до Чапленка («*Corollarium*», стор. 196). Проте «Жовтень» називає цей сонет «Степові дороги». Сонет «Чорніє лід біля трамвайних колій» в «*Sonnetarium*» надрукований без назви, а в «Жовтні» він має заголовок «Елегія». Автор у листі до Чапленка називає вірш першим рядком («*Corollarium*», стор. 204). Сонет «Книжок дитячих незабутні чари» в «Жовтні» називається латинським «*Semper Legendae*».

Сонет, що в «*Sonnetarium*» називається «В Донбасі», в «Жовтні» називається «У Донбасі», а сонет «В травні» в «Жовтні» називається «У травні». Такі зміни не мали б значення, якби не те, що часто — з різних бібліографічних причин — назви віршів подаються в алфавітному порядку.

Сонет «Традиція» («*Sonnetarium*») у «Жовтні» називається «Київ (традиція)». Перший варіант згаданий автором у листі до Чапленка («*Corollarium*», стор. 192). Орест зазначає в своїх дуже солідних примітках, що сонет «Весна на горах» має ще два варіанти заголовка —

«Весна в Києві» і «Весна кїївська» («Sonnetarium», стор. 185). Проте в «Жовтні» вірш названий «Київ навесні ввечері».

І ще два заголовки з «Жовтня», походження яких уже цілком завуальоване таємницею. Сонет «Близнята» («Sonnetarium»), що про його заголовок поет згадує кількакратно в листах до Чапленка («Corollarium», стор. 189, 195, 204), у «Жовтні» має назву «Квітень». Сонет «Водник» («Sonnetarium»), що його поет теж двічі згадує в листах («Corollarium», стор. 189, 204), а раз навіть подає трохи змінений, але семантично точніший варіант — «Водолій» (стор. 195) у «Жовтні» подається як «Спогад».

Я може і не насилував би терплячість читачів таким довгим списком варіантів самих заголовків, якби не щире і просте пересердя. Ось відкриваю «Жовтень» і, очунявши з шоку, що його нанесла поява оригінальних творів Зерова в радянському журналі, шукаю за нововідкритими творами, невідомими на еміграції. Адже Орест писав, що йому бракує тільки одного з йому відомих сонетів — «Incognito», хоч і додав, що «бракує його з числа так чи інакше відомих нам, — бо не виключене, що М. Зеров писав сонети і в умовах заслання» («Sonnetarium», стор. 171). Є! Є сонети з заслання! І «Квітень» є, і «Спогад», і «Елегія», і «Semper Legenda», і «Київ навесні ввечері». Та дуже скоро я переконався, що в «Жовтні» немає ні одного сонета, який не був би відомий на еміграції.

Досить про заголовки. Тепер перейдемо до епіграфів. У сонеті «Лотофаги» є посилка на текст з «Одіссеї». У «Sonnetarium» ця посилка звучить «Од. IX, стор. 82-104», а в «Жовтні» — «Одіссея, IX, 80-102». Вірш «Овідій» має в еміграційних виданнях епіграф із твору цього поета. У «Жовтні» епіграф відсутній. У «Sonnetarium» сонет «Тесей» має епіграф по-французьки «Perjure et perfide Theseau» (мабуть, із «Федри» Расіна). У «Жовтні» цей епіграф також відсутній. Над віршем «Чернишевський у Вілюйську», що в «Sonnetarium» — стоїть посилка: «Пантелеев. Из воспом. прошл., 1908, т. II, 165». Поет говорить про цю посилку в одному з листів до Чапленка («Corollarium», стор. 203). У «Жовтні» ця посилка відсутня.

В сонеті «Партеніт» є епіграф із неприхильної до Рильського промови одного з літературних колгоспників двадцятих років — Б. Коваленка. В «Sonnetarium» епіграф цей звучить: «Тррубадурри, як Максим Рильський». У «Жовтні» ж він звучить: «Трубадури, як Максим Рильський». Як це показав Едвард Стріха («РРРеволуцію писати тррреба з трьома ррри — ррри!»), — присутність кількох зайвих «р» може дати слову багато цікавих забавлень.

В уже згаданому есеї про Рильського Зеров коментує вислів, що його він узяв для епіграфа, так: «В процесі дальшого спрощення ця характеристика стискається в одно-єдине, з п р и т и с к о м (підкреслення наше) вимовлене слово «трубадур», яким пробував зачепити Рильського один з невдатних учасників кїївського диспуту 24 травня 1924 року» («До джерел», стор. 240). Отож цілком можливе, що

поет хотів віддати цей притиск у цитаті. До речі, текст цієї поезії також пристосований до радянських поглядів на Зерова. І ось секстет сонета, надрукований в «Sonnetarium», звучить так:

І довго впливатимуть у море
Поети, добачаючи в просторі
Ахейські весла і низькі човни;

А парубки, каміння й дачні мури
Відповідатимуть на їх співучі сни
Крізь зуби витисненим «Трубадури!»...

У «Жовтні» цей самий секстет надрукований в такому вигляді:

І довго ще, купаючись у морі,
Поети увижатимуть в просторі
Ахейські весла та низькі човни;

А скелі, критики і дачні мури
Відповідатимуть на їх співучі сни
Крізь зуби витисненим: «Трубадури!»

Зміни в тексті — дуже показові. І не робить різниці, чи ці зміни зробив якийсь редактор «Жовтня», а чи Рильський, а чи сам Зеров. Не головне, якою рукою насилується зміст вірша через страх перед поліцією.

Проте найліконтніший варіант тексту трапився в епіграфі до сонета, що починається рядком «Тут теплий Олексій іще кріпиться зрана.» У «Sonnetarium» не підписаний епіграф звучить так:

А може ще добро побачу?
А може лихо переплачу?

У «Жовтні» цей же епіграф звучить так:

А може ще добро побачу,
А може горе переплачу?...

Слова ці взяті з поезії «Минають літа молодії», що поміщена в чудовій групі глибоких ліричних мініатюр Тараса Шевченка (Григоровича — для певнішої ідентифікації!) під загальною назвою «А. О. Козачковському». Звичайно, в «Sonnetarium» подано його правильно. Хто не вірить, хай перевірить два нам приступні академічні видання творів Шевченка — «варшавське» видання, перевидане Денисюком у Чикаго (т. III, стор. 47) і останнє радянське видання (т. II, стор. 66).

Цей пасаж із Шевченка має ще варіант (видання Денисюка, т. III, стор. 288):

Добро крізь сон хіба побачу,
Та може лихо пеперплачу.

Проте такого варіанту, як у «Жовтні», я таки ніде не знайшов. Якщо навіть сам Зеров зробив помилку в тексті, що був приступний редакторам «Жовтня», хтось із учених редакторів мусів би таки перевірити текст і подати його правильно в примітці до рядка, де трапилася помилка.

Щодо самих текстів творів Зерова, то 41 сонет із усіх 46, надрукованих у «Жовтні», має різні текстуальні відмінності від їхніх «еміграційних» версій. Більшість із них — дрібні стилістичні варіації, але їх так багато, що вони часом цілком змінюють текст. Наприклад, в сонеті «Чатирдаг I» є їх три:

- Рядок 3: «S»: Укрили паділ, де шумить Салгір.
«Ж»: Укрили заділ, де шумить Салгір.
Рядок 8: «S»: Піднісся Чатирдаг двійним наметом.
«Ж»: Підвівся Чатирдаг двійним наметом.
Рядок 13: «S»: Обходять вдвох побожною ходою.
«Ж»: Обходять там побожною ходою.

В сонеті «Чатирдаг II» бачимо такі розбіжності:

- Рядок 4: «S»: І білокрилим в небі шулякам.
«Ж»: І легкокрилим в небі шулякам.
Рядок 8: «S»: І від багать струмує тиміям.
«Ж»: І від багать синіє фіміям.

А в сонеті «Суниці»:

- Рядок 12: «S»: І, соків Геїних відчувши міць,
«Ж»: І, соків земляних відчувши міць,

А ось приклад із сонета «Святослав на порогах», який показує, як пунктуація може змінити інтонацію і разом з тим сенс пасажу:

- Рядок 1: «S»: Варуфорос! Геляндри! — Змеженілий,
«Ж»: Варуфорос? Геляндри? — Змеженілий

Особливо багато розбіжностей має сонет «Двері у стіні»:

- Рядок 6: «S»: Я знав тебе у дні дитячі, давні,
«Ж»: Я знав тебе у дні щасливі, давні,

Рядки 8-11: «S»: Змітали з пам'яті твоє ім'я...
 І аж тепер вечірньої години
 Не стало враз тривог і/мотанини;
 Відкрились двері у глухій стіні.
 «Ж»: І я забув святе твоє ім'я...
 І ось тепер вечірньої години
 Не стало їх тривог і мотанини;
 Відкрились знову «двері у стіні».

Ось ще кілька сонетів з численними відмінностями. Наприклад, «Телемах у Спарті»:

Рядки 5-6: «S»: Палати... сонце там чи місяць яснорогий:
 Горять слонівка, мідь, і золото й бурштин.
 «Ж»: Палати... Сонце там чи місяць білорогий —
 Блищать слонівка, мідь, і золото й бурштин.

Рядок 10: «S»: Добірну золотать в руках її кудель.
 «Ж»: Виборну золотать в руках її кудель.

Рядки 13-14: «S»: Що з нею в світі йшли облуда і війна —
 Яка ти лагідна, яка ясна, Гелена!..
 «Ж»: Що з нею в світ прийшли облуда і війна —
 Ти мудра, ти ясна і лагідна, Гелено?

«Телемах у Спарті II» має також багато розбіжностей:

Рядки 6-8: «S»: Жага і пристрасті водили в світі нею —
 Хто, людяний, не знав, як мучить Діонея,
 Хто відігнав її від крицевих грудей?
 «Ж»: Жага і пристрасті владали в світі нею —
 Хто, згодяний, не зна, що важить Діонея,
 Хто віджене її від крицевих грудей?

Рядок 13: «S»: Тим глибша лагідність, ясніша глибина,
 «Ж»: Тим більша лагідність, ясніша глибина,

А ось дуже цікава комбінація з сонета «То був щасливий десятилітній сон»:

Рядок 2: «S»: Так повно кров у жилах пульсувала,
 «Ж»: Так повно кров у серці пульсувала,

Рядок 9: «S»: Вмить розійшлося чарування щасне
 «Ж»: Та... розійшлося чарування щасне

Юрій Клен цитує той сонет у своїх «Спогадах». І ось що цікаве: його версія подає другий рядок, як у «Жовтні», а дев'ятий рядок, як у «Sonnetarium». Проте п'ятий рядок трохи інакший в усіх трьох версіях.

Я тут подав тільки кілька винятків із відмінностей між двома версіями творів Зерова. Навіть є кілька «непорозумінь» щодо дат під окремими творами, та про них вже писати не буду. Спеціалістові його творчості було б без сумніву цікаво зробити докладне порівняння двох версій — «радянської» та «еміграційної» — особливо якщо хтось зможе довести, що обидві вони належать Зерову. А це дуже можливе. Бо якщо цілком випадковий у житті Зерова Чапленко дістав повну збірку сонетів Зерова, то не виключене, що подібну, але трохи змінену рукописну збірку дістав його близький приятель Максим Рильський. Адже багато сонетів, що їх надрукував «Жовтень» побачили світ щойно на еміграції. До них належать «Чернишевський у Віллойську», «Традиція» та обидва сонети «Телемах у Спарті» («Sonnetarium», стор. 172). Дуже можливе, що «Жовтень» також використав оригінальну «Камену», бо вірші в ній були всім приступні і Зеров їх друзям не переписував («Corollarium», стор. 189).

Зрештою, здогадів про джерела, приступні редакторам «Жовтня», може бути багато. Проте напевно знаємо, що серед них не було еміграційних видань. Я переконаний, що редактори «Жовтня» зігнорували еміграційні видання, і до них навіть не збиралися заглядати.

Це болить. Не так тому, що наші брати на Україні нас і наш труд не шанують. До цього ми звикли. А радше тому, що не шанують вони книг як таких, що не шанують науки та її законів, і тому... не шанують самих себе. Звичайно, мова тут не про книги політично-пропагандивного характеру, написані спеціально проти їх режиму. Такі книги безумовно на еміграції є, їх автори мають право і масу морально виправданих причин їх писати, а радянська публіцистика має право їх ігнорувати. Але йдеться про книги, які були редакторам дуже потрібні і без яких вони просто не могли обійтися, а все таки обійшлися, і тим показали себе в очах об'єктивної науки... недовченими.

Бо кожному, хто хоч раз у своїм житті зайшов у будинок університету чи навіть «вузу», відомо, що один із найбільших гріхів проти літературознавства — це некомплектована бібліографія. Якби якийсь студент на якомусь славистичному відділі одного з західних університетів поспробував редагувати Зерова і не включив би в свої досліді добірок і версій «Жовтня», добрий професор сказав би йому: «Праця непогана, але вона ще не готова. Іди, сину, назад у бібліотеку, прочитай таке то і таке, а тоді буде видно».

А якщо той професор був би з «народників» і любив би фолклор, він додав би, по-зеровськи усміхаючись: «Трохи гречки, трохи проса; трохи взута, трохи боса».

Звичайно, таке трапляється не вперше. Багато сумніший, бо чисто «академічний», випадок трапився з бібліографією Шевченка. Але про нього вже писав Богдан Кравців на сторінках цього журналу, тому довше на ньому зупинятися не буду.

І ще одне явище болить. Ось я витратив багато слів на те, щоб здогадуватися, звідки «Жовтень» узяв тексти поезій Зерова. Ніби Зеров був якийсь античний поет, а «Жовтень» трохи пізніший монумент, знайдений у підвалі якоїсь старої церкви. Або принаймні ніби все це сталося у вісімнадцятому столітті. А публікація вийшла в ще досить молодому 1965 році, в цивілізованій, кажуть, країні, віддаленій від нас на кільканадцять годин джегом.

І все це якось зводиться до культобміну. Як я написав у першій із цих статей — культобмін існує. Він глибший та вищий, ніж гастролю людей калібру Тимоша Левчука, який з якнайбільшим апетитом ляв переді мною Вінграновського, мовляв, п'яничка він і взагалі такий собі... Справжній культобмін нуртує під поверхнею явищ і подій, немов стихійна енергія.

Але, з другого боку, культобміну немає і ще довго його не буде. Довго ще не буде того процесу, що його можна назвати справжнім культобміном, наявного і відкритого процесу обміну ідей та наукових досягнень, включно до відмічення книг, що появилися на еміграції та стосуються даної теми.

Колись та синтеза прийде. Колись все те добре, що творилося на еміграції, та все те добре, що творилося на рідних землях, двома рушлами зіллється в одну широку та живу ріку української культури. А все ефемерне, пропагандивне і взагалі нікудишне, що твориться тут і там — майбутність викине заслужено на смітник. Воно буде хіба придатне для якогось історика-спеціаліста. Але на такий час доведеться ще трохи почекати. Довго почекати.

V. «А НА ТОМУ БОЦІ, ТАМ ЖИВЕ МАРІЧКА...»

«Не дивуйтесь хлопці, що я самотній...»
(З модного на еміграції радянського шлягера)

Я вже писав у кількох із цих статей, що процеси справжнього культобміну — глибокі та нам ще не цілком зрозумілі — відбуваються весь час між творчою молоддю на Україні та творчою молоддю на еміграції. Я також попереджав, що мова тут не про літературні впливи, бо на такі впливи ми не маємо доказів, а про якесь спільне підсвідоме та невисловлене рішення, зумовлене сузір'ями подій, взяти новий курс у літературі, відкрити нові обрії та ступити, як кажуть, на новий шлях.

Також я присвятив багато уваги прикладові культобміну, який не відбувається — «науковому» підході радянських редакторів до реабілітації Зерова. І я підкреслив, що цілковите ігнорування еміграційних наукових та культурних досягнень, а натомість посилення суди такого собі Сова, щоб він тут нам трохи «повалев дурака» — культобміном аж ніяк назвати не можна.

Але є ще один фактор із знаком мінус у цьому складному та багатогранному питанні про культобмін. На жаль, фактор цей походить із джерел еміграції.

Колись проф. Юрій Луцький на сторінках цього журналу запитав, чи варто витратити енергію на писання літературних творів на еміграції українською мовою. Він сказав, що найбільше користи принесе те, що ми робимо в англomовному світі. Українською мовою хай пише покищо край.

Читачі напевно пригадують, що стаття та викликала була величезну дискусію, священне обурення серед громадян та типове українському емігрантові «засуджування» професора. Мушу сказати, що, не зважаючи на глибоку пошану, що її я маю до високоцінних дослідів цього вченого (він, як відомо, публікує чудові речі стосовно ваплітян дуже гарною українською мовою!), — стаття його взяла за живе і мене, хоч «засуджувати» його я не збирався. Статтею був я незадоволений із цілком зрозумілої причини — проф. Луцький посередньо запевнив наших, вже й без цього досить скептичних та деморалізованих читачів, що все те, що на еміграції опублікували Маланюк, Барка, Андiєвська, Костецький, Зуевський, Ізарський, Лесич та три чи чотири Тарнавські — нікому насправді непотрібне. Він наче звільнив читача від морального обов'язку читати еміграційну літературу.

Хоч стаття Луцького викликала таке величезне обурення серед «загальної публіки» (чи є така в нас?) і, здавалося, не була прийнята всіма нашими інтелектуалістами, вона більш чи менш посередньо залишила дуже глибокий слід на «психіці» громадської думки. Дивно, як багато цілком серйозних людей взяло до серця її тези.

Що я хочу цим сказати? Я хочу висловити аж занадто ясну правду, що сьогодні розвитком еміграційної літератури майже ніхто не цікавиться. Натомість усі кинулися цікавитися літературою на Україні. Про еміграційну літературу не дбають навіть ті, хто мав би якнайтепліше піклуватися нею — критики та літературознавці, які колись посадили зерно, що з нього сьогодні ростуть усякі нью-йоркські групи та ще Бог знає що, і які колись писали багато великих слів про «велику літературу». Вони або відійшли від літератури взагалі, або повернулися «зіницями на Схід» і залишили діло не закінченим. В погоні за літературою України деякі критики забули тих, хто не має за собою мільйонів читачів, видавництв, гарячих прихильників, що миттю розкуповували б їх книги та ризикували б особистою свободою, щоб підкреслити свою до них читацьку лояльність.

Чи я протестую проти якнайпильнішого слідкування за процесами, які ферментують на Україні? Зацікавлення мое молодією радянською літературою хоч би в цій групі статей хай стане відповіддю на подібні питання. Але йдеться мені про абсолютну виключність таких зацікавлень і про абсолютне засліплення блиском молодих радянських поетів, з одного боку, а з другого — про суто політичний характер більшості, таких дослідів радянської літератури. І підкреслюю, що йдеться мені не про звичайного читача (чи маємо такого?), а про тих осіб і ті пресові органи, які мусіли б робити все можливе, щоб культивувати атмосферу, сприятливу для «місцевої» творчості, які мусіли б нарешті утривалити якийсь літературний рух, якийсь літературний побут. Я радів десь на початку цієї групи статей, що на Україні народжується справжній літературний процес. На Україні він народжується, а на еміграції завмирає. Завмирає навіть те, що шумувало в стінах таборових бараків чи що починало розвиватися на нових континентах десь до 1956 року.

Втрачає на тому абсолютно вся українська культура. Але найбільше втрачають на тому ті, хто саме в останні роки почав пробувати сил на еміграційній літературній арені. Маю на увазі такого вельми талановитого поета, як Юрій Коломиєць, і не менше талановитих Царинника, Коверка, Струка. Що вони, бідні, зроблять? З ким стануть по газетах сперечатися, кого будуть у статтях зневажати, а в серцях глибоко поважати, кого будуть заперечувати, а кого «признавати», як це робиться в дозрілих літературних громадах? Хто зведе їх у люди, хто заімпує, хто насварить, похвалить, навчить, а часом і спантелечить?

Наші критики зайняті виключно політичним коментуванням радянських поетів, хоч ті поети їх коментарів не дуже то й потребують. Врешті-решт вони мають своїх — таки блискучих фахівців, як Дзюба, Світличний, Сенік... І ось що головне. Еміграційні коментарі не приносять покищо нікому ніякої користі — бо з таким читацьким і критичним апаратом, який стоїть за плечима радянських поетів, вони літературно виживуть, якщо не пригноблять їх парубійки від літератури, покликавши на допомогу поліцію. А тоді еміграція їм все одно не допоможе. Але наші наймолодші еміграційні поети, що тут перегукуються із порожнечою та відгомоном власних слів, довго як українські поети не виживуть, бо їм до болю багнеться ввійти в якийсь принаймні мінімальний літературний світ, якого в нас немає. Володіючи чудово англійською мовою, вони можуть легко послухати поради проф. Луцького та вступити в інші літературні середовища. І помиляються ті, хто каже, що з цього була б якась тривала користь. Користь може і була б, але користь дуже ефемерна, тимчасова. Бо навіть якби вони й писали англійською мовою про наші справи і тим допомогли б нам політично, в загальній скарбниці української літератури їх чужомовні твори були б периферійними, як периферійними є, наприклад, для німецької літератури вірші Рільке французь-

кою мовою, а для польської — твори Конрада. Втрата була б більша, як користь. І, як я постараюсь показати пізніше, найбільше втратили б на тому молоді радянські письменники.

Справді дивно, що наші критики не йдуть туди, де вони потрібні не як шукачі добірних фраз, а як лікарі-хірурги. Дивно, що вони відмовляються йти туди, де кожне їх слово було б ентузіастично зважуване, було б обговорюване знову і знову, де їх імена були б Божою ласкою або Божою карою.

А читач? Читач уже цілком розгублений. Даю слово чести, що одна пані до сліз переконувала мене, що Коломиєць і Коверко це молоді радянські поети, хоч я майже навколішках просив її повірити, що один із них зі мною працює, а другий відвідує нас майже щотижня. А такі помилки трапляються тому, що ніхто ще про молодих еміграційних поетів не написав ні слова, не подав навіть найкоротших бібліографічних заміток про них, хоч, наприклад, редактори «Смолоскипу» продикували «профіль» кожного молодого радянського поета на всі боки, мало що не інформуючи, що кожний поет їсть на обід і в якій пральні пере сорочки. Наскільки мені відомо, з еміграційних поетів «Смолоскип» помістив тільки коротеньку замітку про співпрацівника Царинника. Повірте хоч ні, єдиний журнал, що останнім часом згадує про еміграційних молодих поетів — це «Юнак», видаваний для пластового юнацтва. Трапляються такі помилки серед читачів також і тому, що в деяких серйозних журналах еміграції, як ось в цьому, сторінки якого ви тепер читаете, перше місце віддається передрукам із радянських поетів, а друге, якщо не десяте — першодрукам, а то й дебютам еміграційних поетів, як це трапилося нещодавно з речами Коверка.

Безперечно, всі ми з дня на день чекаємо на цікаві передруки з радянських поетів. Щобільше, бажаємо, щоб еміграційні журнали передруковували вартісніші речі, ніж більшість із них сьогодні передруковує. Але передрук передруком. Він завжди мусить поступитися перед вартісним першодруком, а до того першодруком автора, який не має за собою ні «Жовтня», ні «Зміни», ні «Дніпра». Передруки мусять бути. Але вони мусять мати своє місце і своє призначення. Не можна серйозно трактувати таких журналів, як «Смолоскип», які роблять кар'єру на радянській літературі (90% матеріалів цього журналу — передруки з радянської преси), кидаючи раз на рік недбале, а то й неласкаве слово, в бік еміграційної літератури. Якби «Смолоскип» був якимсь дослідним органом, або «дайджестом» радянської преси, це було б зрозуміле. Але той журнал називає себе журналом еміграційної студентської молоді...

І не диво, що поети гаснуть. Гаснуть, ще не вповні розсвітившись. Болочим прикладом є поетка високого обдарування і тонкої поетичної культури — Жєня Васильківська, яка вже добрих п'ять років не опублікувала ні рядка. І абсолютно ніхто — навіть найсерйозніші наші критики — не поцікавиться нею. А коли вийшла

була перша і єдина збірка Васильківської «Короткі віддалі» — збірка найделікатнішого поетичного звучання — вона була удостоїлася короткої замітки Вадима Лесича... і більше нічого ні від кого. Поетка подарувала нам чудову збірку. А ми подарували їй — одну скупку замітку.

Очевидно, список поетів, що останніми роками замовкли, не обмежується Васильківською. Він може бути поширений до кількох десятків блискучих талантів. Можна почати його одним із найсильніших поетів двадцятого століття (повірте, епітет цей обдуманий і може бути кожночасно обґрунтований) — Олексією Стефановичем, світилом першої величини, який уже добрих п'ятнадцять років не публікує абсолютно нічого. Боже, яка в нас коротка пам'ять! Прізвище того поета не згадується ніколи, немов такого й не було. Олег Зуєвський, поет європейського виміру, займається тепер виключно наукою. Замовкли високоталановиті Леонид Лиман та Марина Приходько. Нічого не чути від цікавого поета Володимира Біляєва. Замовкло їх багато.

Була колись така собі Нью-Йоркська група. Дехто навіть пробує твердити, що вона ще досі існує. Тепер дуже модно серед старших прихильників та вчителів тієї групи з ноткою меланхолії зауважувати, що група все таки розчарувала, що вона не вив'язалася із своїх завдань і взагалі «не виконала норми». Також модно робити непотрібні, якщо не шкідливі, порівняння, мовляв, дивіться на радянських поетів, які вони талановиті та як вони багато пишуть. Дивіться, подивляйте та сідайте писати так, як вони. Що дехто із радянських поетів талановитий, і то дуже талановитий, — ніхто із членів Нью-Йоркської групи ніколи не заперечував би. Але перш за все треба пам'ятати, що поети, як це вже хтось дотепно сказав, не перегонні коні. Ними не можна гратися, не можна закладатися на них, як на боксерів. Не можна тим більше казати, щоб емігрантські поети писали так, як радянські, бо кожний поет це одиниця, еміграційні поети були вирошені в цілком інакших культурних обставинах, і для декого з еміграційних поетів «переключення» на поезію, подібну до молододі радянської, було б радше рівнозначне з регресом, ніж з прогресом. А подруге, треба кінець-кінцем цілком одверто запитати: що було зроблено, щоб тих еміграційних поетів повісти, захопити, пригорнути? Що було зроблено, щоб створити для них якийсь літературний клімат? Що було зроблено, щоб показати їм, що вони все таки комусь потрібні? Анічогісінько.

Правда, це Нью-Йоркську групу як таку не спинило. Поети самі знайшли собі коріння, джерела, літературні вартості. Цілком власними силами видаються вже сьомий рік «Нові поезії», цілком власними силами видається щонайменше п'ять видань річно, цілком власними силами твориться власний (на жаль!) літературний світ. Так Емма Андіївська стала провідним поетом еміграції, Богдан Бойчук став видавати збірки Маланюка та Барки, Віра Вовк робить за рік

більше слави серед чужинців для української літератури, ніж більшість літераторів за всю еміграцію. А щодо «коріння» та «традицій», то колись Л. Полтава щось у «Віснику» плив про брак українського коріння Нью-Йоркської групи. Я певний, що більшість членів групи знає більше про українську культуру, і працює більше для неї, ніж той поет. Два її члени до тієї міри «вглибилися в джерела», що закінчують редакцію величезної антології нової української поезії, Ю. Тарнавський та Килина роблять прекрасні англійські переклади дум і збираються видати їх окремою книгою, а я зібрав, мабуть, усі слова, які колинебудь поклав на папір Богдан Ігор Антонич і марно шукаю вже два роки видавця його зібраних поезій. І коли взяти до уваги, що більшість членів Нью-Йоркської групи виїхала на еміграцію дітьми — це вже не такий поганий, висловлюючися «союзною» термінологією, «рекорд».

Правда, група не має одного важливого компонента — їй бракує доброго «критичного відділу». Але на це також є свої причини. Звичайно, кожний член Нью-Йоркської групи з найбільшою приємністю написав би багато сторінок про Васильківську. Але виходить, що поети не повинні писати про своїх колег. Бо коли я почав був писати про окремих членів групи (Андієвську, Бойчука, Вовк), неприємтели накинулися на мене, що я займаюся самореклямою, і навіть деякі старші прихильники групи заявили, що це все таки якось непристойно, зарозуміло, суб'єктивно. Краще вже, казали вони, пишть поезії, а рецензії писатимемо ми.

І що сталося? Нічого не сталося. Про еміграційних письменників — молодих або старих — не пишеться майже нічого, ніякої підтримки вони не дістають, а на їх літературні виступи приходять скромні горетки старших пань, тоді як Коротича у Вінніпегу вітало триста душ (а скільки його вітає в Києві, в Харкові, у Львові — не даром він так гарно рецитуює свої вірші — є для кого рецитувати).

Колись був такий критик, якому дуже залежало на тому, щоб Нью-Йоркська група припинила свою діяльність. Між іншим, він у цьому випередив групу і власну діяльність припинив уже давненько. Але власне він найбільше закидав групі, що вона поводить, як той кум, що сам пив, сам гуляв, сам стелив і сам лягав. Безумовно, він мав у цьому багато рації. Бо коли група сама собі творить і літературний побут, і літературний клімат — то це явище не дуже здорове. Але, врешті-решт, що робити? Хіба перестати писати.

А справді — може таки перестати писати. На Україні твориться література високого рівня, щомісяця доходять до нас щораз краще редакovanі та оформлювані журнали, літературне життя процвітає буйним гаєм. Чому врешті-решт не вирішити, що література хай твориться та процвітає на рідних землях, а нашим завданням тут хай буде її вивчати, інтерпретувати і чекати, коли письменник у Києві та у Львові зможе вже нарешті цілком вільно висловлюватися? Можна ще додати, що ми мусимо писати по-англійськи розвідки про україн-

ську літературу та перекладати на різні мови її скарби, а не зважати на слабкі спроби деяких фанатичних аматорів, що конечно хочуть висловлюватися рідною мовою в Нью-Йорку чи в Торонто. Вони ж бо раніше чи пізніше зів'януть, як недорозвинений горох при дорозі, тоді коли здорові та радісно зелені стручки в городах придніпров'я будуть далі рости та радувати людей.

Думка, здавалось би, не без рації. Література «діяспори» зробила своє — література «діяспори» може відійти. Але чи справді може? Крізь цей цикл моїх майже випадкових і випадково складених думок червоною ниткою снується одна провідна ідея — ідея синтези культурних здобутків краю та культурних здобутків еміграції. Я хотів би показати, хоч і фрагментарно, де ця синтеза є, а де її немає. І я вірю, що еміграційна література в її найкращих проявах вносить у цю синтезу елементи, яких покищо на Україні немає і яких ще довго там не буде.

Різниці ідеології чи, коли хочете, філософії тут очевидні, і в це питання я вдаватися не буду. Ідеться мені про іншу проблему — про проблему літературного стилю. Як перший приклад цього візьмим молодих поетів. Трактуючи в своїх творах слово як таке, образ як такий, мелодію як таку, молоді поети еміграції ввели в сучасну українську літературу ідею примату форми сучасної, форми сьогоднішньої. Незвичайна оригінальність Андіївської на одному полюсі, а Юрія Тарнавського на протилежному — це явища, які мусять бути і без яких ніяка література не може обійтися. На Андіївську в українській літературі прийшов час, і якби вона не існувала, хтось мусів би її винайти.

Для виразнішої ілюстрації звульгаризуймо тему і звернімося для прикладу до індустрії. Заки на ринок вийде готовий продукт, що його в коробці купує споживач, наприклад, якась річ зроблена з пластики, в лабораторіях трудиться батарея учених хеміків, що мішають собі плини, цілком до пластики не подібні. В поезії такі хеміки — поети-піонери, «поети для поетів» (вживаю цього незручного терміну наrado, через брак ліпшого!). Вони трактують поезію не як політику, філософію, теологію, соціологію чи психологію, а як — поезію. Їх відкриття стануть назавжди частиною їх літератури, як частиною російської літератури стали відкриття Хлебнікова, що без нього не було б Маяковського. Без сумніву, читач знає краще ім'я Маяковського, ніж ім'я Хлебнікова, бо Маяковський був типовий «поет для читача», разом із позами та барвистими дивацтвами; його читач любив і шанував. Одначе Маяковський мав величезну пошану до трудів Хлебнікова і в своєму некролозі на смерть того поета признався, що маловідомий Хлебніков на нього сильно впливав.

Сьогоднішній український радянський поет, з малими винятками, — це перш за все «поет для читача», і тому він так подобається також і на еміграції. Врешті-решт читач читатиме те, що йому подобається (зверніть увагу, що в своєму апелі на початку цієї статті

про занедбання молоді еміграційної літератури я звертався не так до читача, як до критика, який мусів би розуміти ті речі, що про них я тепер говорю). «Поетів для поетів» радянська література не може випустити і ще довго не випустить. Причини до цього очевидні: примат форми там ще далі несприйнятливий, навіть серед інтелектуалістів; радянська література не сприймає психологічної інтроспекції в поезії; читач і народ там все ще найголовніше мірило. Складнішим є факт, що радянські молоді «поети для читача» сьогодні не мають своїх українських «поетів для поетів», за винятком малесенького їх числа — і це дуже погано відбивається на їх творчості. Для прикладу такий «поет для читача» як Арчібалд МекЛіш чи Роберт Фрост мають за собою цілу армію «поетів для поетів» — і це одна з причин високого рівня їх поезії. А радянські поети не мають за собою майже нікого з таких «метрів». Іншими словами, традиція справжньої модерної поезії, приступна радянському молодому поетові, є така фрагментарна і недосконала, що його творчість — як це правильно твердить Бойчук — не можна назвати справді сучасною. А тим часом на еміграції «поети для поетів» пробують народжуватися і пробують творити, щоб виповнити синтезу новітньої української літератури.

Барка, Зуевський, Лесич — приклади високого рівня «поетів для поетів». В своїх творчих лябораторіях вони експериментують із речовинами, що їх читач часто не хоче сприйняти, але без яких ніяка дозріла література не може проіснувати. Деякі члени Нью-Йоркської групи, плюс дехто з наймолодших поетів доповнюють цю категорію. Ось чому, на мою думку, не можна казати, що поети еміграції та молоді поети на Україні це один і той самий літературний процес, і чому експериментальну поезію українського Заходу не можна легковажити. Коли вона зів'яне, втрата буде велика і непростенна — особливо для молодих радянських поетів.

Такі величини як Маланюк чи Стефанович, поєднують у своїх творах «поетів для поетів» і «поетів для читачів». Вони не тільки ставлять антитезу до тези радянської літератури, але також ідуть на пряму конкуренцію із усім найкращим, що радянська література нам дала і — виграють. Підкреслюю, що формалістичних засобів Маланюка, а вже особливо Стефановича не можна недоцінювати. Останній зробив ряд чудових винаходів для модерної української поезії.

А як справа з іншими жанрами еміграційної літератури? Проблема в прозі є та, що більшість українських прозаїків еміграції іде у пряму конкуренцію із радянською прозою і . . . програє. Сили Маланюкової чи Стефановича, за винятком Самчука, серед них немає. Немає кому змагатися з першорядними професійними радянськими прозаїками, які фахово жарять роман за романом.

Немає кому серед прозаїків стати антитезою до радянської прози. Еміграційна проза як така не використовує специфічних можливостей нашої еміграції, можливостей широких і численних. Естетичні засади

більшості українських прозаїків цілком сходяться з естетичною філософією радянського письменника: писати приступно, без стилістичних закарлючок, писати про страждання народу, вивести кількох позитивних героїв і т. д., і т. д. Найголовніша проблема тут проте не тематика, а засоби. Цікавих, глибоких та дуже сучасних тем наше життя-буття підказує багато. Але засоби більшості українських прозаїків на еміграції ще тиняються в тінях дев'ятнадцятого століття. В статті про недоліки нашої прози («Свобода», 12-15 травня) Софія Парфанович мимоволі або, коли хоче — між рядками показує нам трагедію того жанру, ставлячи як добрий приклад якраз всі ті елементи, які паралізують нашу прозу і роблять її провінційною. Також здивувала стаття такого ерудита як Самчук у другому збірнику «Слово». Роблячи занадто різкі та схематичні різниці між поезією та прозою, автор згірдливо називає деякі з найкращих еміграційних зразків експериментальної прози поезією, чомусь забуваючи, що на Заході Вірджинію Вулф, Джемса Джойса, Вільяма Фолкнера, Ернста Юнгера, Роберта Мусіля, Германа Броха, Альбера Камю ніхто з домени прози викидати не збирається. Він також не помітив, скільки поезії є в таких «заприсяжених» прозаїків, як Томас Манн, Жан-Поль Сартр чи Ернест Гемінгвей. Одначе з головними тезами статті я погоджуюся.

Безумовно, є прозаїки, що могли б стати антитезою до радянської прози. Барка, Костецький, Андієвська, Вовк, Ю. Тарнавський, Ізарський. Але вони написали замало прози, щоб створити справжню антитезу, справжню «школу».

Про драму годі говорити, бо немає театрів. Можна хіба згадати Костецького та Бойчука. А щодо критики — колись вона в нас була, а тепер немає.

Культобмін — це синтез. Синтез відкриттів творчих та відкриттів наукових. Синтез ця відбувається на різних площинах. Сьогодні з кількох континентів пливають струмки, щоб улитися в річище української культури. Вона прекрасна і багата — ця нова українська культура. Не закопуймо її дрібницями ефемерних «культобмінів». Не нищмо її політикою. І не даймо ні одній вітці її буйного дерева засохнути або зламатися.

У видавництві «ПРОЛОГ» вийшла з друку книжка Анатолія Камінського

НА НОВОМУ ЕТАПІ,

з передмовою М. Прокопа.

Ціна примірника — 1,50 дол. або відповідна сума в іншій валюті.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

НЕДРУКОВАНІ ПЕРЕКЛАДИ ЮРІЯ КЛЕНА

ЖАН МОРЕАС (1856—1910)

БЕРКЛЕЙСЬКА ВІДЬМА

Вже тричі чорний ворон прокричав,
У бурю віщий ворон, що злиняв.

В долині Ніт, над хатою своєю
Його почула відьма із Берклею.

Стара сказала: «Ось мені кінець,
Нехай прийде сюди мій син-чернець,

Нехай прийде дочка-черниця,
То, може, смертний гріх мені проститься!»

У глупу ніч дочка і син пішли,
Святі дари з собою понесли.

Коли ж стара зачула їхні кроки,
То очі з жаху стали їй широкі.

Вона зціпила в корчах пальці рук,
І вихопивсь їй крик нелюдських мук:

«Я проклята! О, змилосердьтесь, діти,
Святі дари від мене геть несіте!

На шабаш я лігала за байрак
І знаю тіла труп'ячого смак.

Варила руту я і зілля кляте
Жінкам, що хтіли викиднів рожати.

Свої легені звикла відновлять
Я віддихом невинних немовлят.

Немає прощі за мої провини.
Тепер пекельний нурт мене поглине.

Водою свяченою труп скропійть,
На груди покладіть самшиту віть.

Мою труну дубову в Божім храмі
Прикуйте міцно ланцюгами,

Свічки посвячені скрізь запаліть,
Труну потопом світла затопіть.

Нехай три дні й три ночі наді мною
Читають молитви для упокою.

Нехай весь час в великі дзвони б'ють,
Хай стугонять вони, нехай гудуть.

Отак вчиніть, бодай нечиста сила
До мене, дітоньки, не приступила».

Це мовивши, стара замовкла враз,
І враз вогонь в очах її погас.

Вже передсмертний корч пробіг по тілу,
І в синіх жилах кров закрижаніла.

Водою скроплена, стара лежить.
На груди їй покладено самшит.

І до підлоги у святому храмі
Труну прикуто міцно ланцюгами.

Горять свічки високі тут і там,
І повінь світла затопила храм.

Священики вже правлять месу, й спору
Аж п'ятдесят співців їм вторять з хору.

А дзвонарі у мідні дзвони б'ють.
Протягло, довго дзвони ті гудуть.

І чистими здавались тої ночі
Вогні свічок, як погляди дівочі.

А голоси бісів були чутні,
Мов вітру рев між гір, удалині.

Священики, зачувши крики кляті,
Хуткіш читали, острахом пойняті.

Все дужче дзвони бовкали в біді,
Гучніли й голоси співців тоді,

І з чотками в руках перед труною
Молився син з черницею-сестрою.

Коли ж уранці півень проспівав,
То рій бісів розтанув і пропав.

На другу ніч зловісна блискавиця
Вдягла в шарлат і темну сажу лиця.

А хор бісів чутніше долинав,
Мов десь поблизу гавкав і вищав.

На сполох дзвони бовкали шалені,
Співці співали, наче навіжені.

Священики тремтіли і бліді,
Як сніг сутан, молилися в біді.

І з чотками стояли над труною,
Пойняті жахом, брат-чернець з сестрою.

Знов злотним ранком півень проспівав —
І вдруге рій бісів, мов дим, пропав.

І третя ніч прийшла: у хмарах чаду
Вона була як вихор листопаду,

І тріпотіло полум'я, аж жах,
На позолоті люстр і в камінцях.

А вдалині біси в танку кружляли,
І їхні голоси лиш долинали,

Як дальній вітру рев, як той прибій,
Що в скелі б'ється в люті навісній.

Та раз-у-раз зростав він ураганом,
Війнув смердючим подихом-туманом.

І, тремтячи, замовкли вже тоді
Священики, як сніг сутан бліді.

А син-чернець з сестрою, як стояли,
Обоє разом враз на землю впали.

І враз замовкли дзвони угорі,
Бо скам'яніли з жаху дзвонарі.

Святі в гробах заклацали зубами,
Обсипалася штукатурка в храмі.

Погасло все. Псалмів не чуть ніде.
О, слава пеклу! Кара вже гряде!

Упали враз замки з дверей і ґрати.
То біс явивсь покійницю забрати.

Біс-велетень: вогонь з очей, немов
Всю церкву залила червона кров.

Гукнув — і трісли ланцюги і скови,
Важка розкрилася труна дубова.

О, слава, слава пеклові тепер!
Чи впізнаєш? Я пан твій Люцифёр!

І піднялася мертва: лица сині,
А з савану їй піт холодний рине.

Чекав їх чорний кінь біля кущів,
Із ніздрів полумінь йому пашів.

Біс на сідло узяв стару з собою,
Чвалом помчав і зникнув за горою.

Чвалом помчав і в темряві потах.
Не дай Господь їх стріти на шляхах!

Невідомо, чи балада про Берклейську відьму була перекладена в двадцятих роках, так як інші друковані тут тексти. З певністю можна твердити лише, що машинопис в архіві Ю. Клена походить з періоду другої світової війни. — Вольфрам Бургардт.

«О ЛІРО РАДІСНА! КОЛИ Я БУВ ЩЕ ЮНИЙ...»

(«Au temps de ma jeunesse, harmonieuse lyre...»)

О ліро радісна! коли я був ще юний,
Співала ти, немов під квітами вода.
Все відмінилося: тепер тремтливі струни
Криваві пальці рвуть, і туга в них рида.

В струмку спокійному, де грається проміння,
Відбилися пташки і літні небеса.
А в темряві печер підточує каміння
Вода глибин: мене п'янить її краса.

«ДЕРЕВА АРКАМИ, КУЩЕМ ПОРОСЛІ МУРИ...»

(«Les branches en arceaux quand le printemps va naître...»)

Дерева арками, кущем порослі мури,
Весна відроджена, і пишний цвіт ланів,
І стежка у траві, і селянин понурий,
Що, орючи, іде з запряжкою волів,

І ніч на березі, маяк в огні багрянім,
Світанок, обрій хвиль — все байдуже мені,
О місто, золоте, бо — знай! — з твоїм туманом
Вбираю море я, ліс і лани ясні.

«Я НІБИ МЕРТВИЙ СОН, МОВ ДЖЕРЕЛО,
ЩО ЗМОВКЛО...»

(«Je me compare aux morts, a la source tarie...»)

Я ніби мертвий сон, мов джерело, що змовкло,
Мов обрій, що стемнів,
Мов квіт без пелюсток і мов той лист поживклий,
Що збляк серед грядків.

Я дерево сухе, що хтось його в негоду
Зрубає на труну;
Я та осіння мла, що сповила природу,
Самотню і смутну.

Або не так, ні, ні! я океан пророчий,
Що кличе буревій.
Хай час летить над ним, а він гуде, клекоче
У піні сніговій.

«ІДУ ЗАДУМЛИВО В САМОТНЮ ТИХУ ДАЛЬ...»

(«Solitaire et pensif j'irai sur les chemins...»)

Іду задумливо в самотню тиху даль.
У небі тьмяному вже радість погасає,
І під тополями, відчувши в серці жаль,
Я листу зжовклого у жмені набираю.

Я чую вітру рев і птиць тривожний льот —
Пташиний, довгий зойк: спадає ніч на поле.
В степу, на березі смутних, печальних вод
Я мрію про життя, про смерть і про недолю.

Вже сонце лагідно згасає в сірій млі,
Застигли в холоді летючі хмарні зграї.
Від мандрів стомлений, я сяду на землі,
І туги хліб гіркий спокійно розламаю.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ВОЛОДИМИР П. СТАХІВ: РОСІЙСЬКИЙ ЦИНІЗМ У ПРИБАЛТИЦІ

Документаційна та дослідна література про виникнення другої світової війни й у зв'язку з цим також про російську мілітарну інвазію на три балтицькі держави — Естонію, Латвію та Литву сьогодні вже така багата, що сам тільки список праць, збірників документів, мемуарів та науково-дослідних статей у журналах і їх бібліографічний опис напевно заповнив би великий енциклопедичний том, а то, може, й більше. В цій усій літературі якнайвиразніше і без будь-якого сумніву показано, що російсько-більшовицька окупація трьох балтицьких республік у липні 1940 року відбулася виключно на підставі двох німецько-російських договорів, що їх від імені Гітлера та Сталіна підписали їхні міністри закордонних справ — Ріббентроп та Молотов. Ідеться про т. зв. московський «Договір про ненапад від 23 серпня 1939» і про «Німецько-радянський договір про дружбу та кордони від 28 вересня 1939», зокрема про «додаткові таємні протоколи», які були складовою та невід'ємною частиною обох договорів. Відомо, що тексти договорів негайно після їх заключення офіційно опубліковано на сторінках нацистського офіціозу «Фелькішер Беобахтер» та центральної комуністичної газети «Правда». Зате тексти обох таємних протоколів дочекалися публікації лише після закінчення другої світової війни (хоч зміст їх уже був відомий далеко раніше), коли західні альянти зробили загальноприступними дипломатичні документи німецько-нацистського таємного державного архіву, здобутого ними як воєнну здобич. Проте Москва надалі якнайзавзятіше промовчує ці протоколи чи не, мабуть, тому, що в протоколах виразно сказано, що «обидві сторони триматимуть протокол у строгій таємниці». Однією ж з цих «сторін» є тепер тільки більшовицька Росія.

Але Москва не тільки відмовчується від грабіжницької змови Гітлера і Сталіна проти самостійних балтицьких держав, вона впродовж останніх 25 років свідомо фальшує та спотворює історію початків другої світової війни. Останнім прикладом такого офіційного фальшування та спотворення є мітингові виступи Мікояна, Косигіна і Суслова в столицях балтицьких республік — Талліні, Ризі та Вільнюсі, де 17 липня «відзначено знаменну дату — 25-річчя відновлення радянської влади в Прибалтиці».

Чому саме цим подіям присвячуємо окремо нашу увагу, хоч на підставі тих же «додаткових таємних протоколів» (зокрема того, що має дату 23 серпня 1939) СРСР окупував також західні області України і Західню Білорусію?

Поперше, коли у вересні минулого року на Україні відзначувало «25-річчя возз'єднання західніх областей України з Українською РСР в єдину радянську державу українського народу», тоді не було аж такого величезного офіційного шуму та пропагандистського гармидеру, як це мало місце тепер над Балтикою. Тоді ні в Київ, ні у Львів не прибув ніхто з президіяльної знаті всесоюзного ЦК; не запрошено нікого з-поміж закордонних кореспондентів, які перебувають у Москві. Все відбулося на Україні та Білорусії в сірій, провінційній атмосфері. А тепер, у липні 1965, не тільки виступили «найрівніші з-поміж рівних», але також «у прибалтицькі республіки виїхала велика група чужоземних журналістів, яка представляє пресу, радіо і телебачення Австралії, Бельгії... Німецької Федеративної Республіки, Італії, Канади, США, Швейцарії, Індії... та інших країн» (ТАРС від 15 липня 1965). Отож з балтицьких «ювілеїв» зроблено видовище, гідне уваги міжнародної громадської думки, при чому радянські (не зважаючи на Мікояна, можна сміливо сказати — російські) промінти використали свої виступи для складення зовнішньополітичних заяв, звернених зокрема на адресу США.

Подруге, рік тому, у вересні, в Києві та Львові повторювано стару, 25-річну заявлену тезу, що, мовляв, «доблесні війська І Українського фронту червоної армії визволили єдинокровних українських братів з-під панування пансько-шляхетської Польщі». У випадку з Прибалтикою якимось годі говорити і про такий національно окреслений «фронт», і про «єдинокровних». Як Москва виїшла з прикритої ситуації, поговоримо дещо далі.

Потрете, якщо ми, українці, хочемо когось переконати в російському цинізмі, то краще буде, коли вказуватимемо на цей цинізм не з позицій оборони наших національних інтересів, а з позицій оборони інтересів інших народів, зокрема малих, які аж ніяк не можуть загрозувати «російському почуттю безпеки», чим, до речі, турбуються тепер чи не всі дипломатичні канцелярії Заходу. Якщо ми щиро та речево з'ясовуватимемо російський імперіялізм та колоніялізм супроти балтицьких, кавказьких чи середньоазійських тюркських народів, наші з'ясування та аналізи виходитимуть і об'єктивніше, і передусім переконливіше. Наприклад, солідна історична монографія українського автора про російську агресію проти Хівського та Бухарського ханатів і про політику російського колоніялізму в тому просторі краще з'ясує «московську суть», ніж науково-популярні брошури про Переяславську угоду або Полтавський битву. Останнім неупереджений чужинецький читач звичайно закине «суб'єктивізм» та «патріотичний патос».

ЯКЩО ФАКТИ ГОВОРЯТЬ ЩОСЬ ІНШЕ — «ГІРШЕ ДЛЯ ФАКТІВ»

У «додатковому таємному протоколі» від 23 серпня 1939, пункт 1, сказано: «У випадку територіяльно-політичної зміни... північний кордон Литви творить одночасно кордон сфер інтересів Німеччини і СРСР». Іншими словами, обидва змовники проти світового миру, Сталін і Гітлер, цинічно домовилися тоді, що Естонія та Латвія дістаються під вплив Москви.

А 28 вересня 1939 зроблено таку угоду: «Підписаний 23 серпня 1939 додатковий таємний протокол змінюється в своєму пункті 1 так, що територія литовської держави переходить у сферу інтересів СРСР... Поскільки уряд СРСР застосує спеціальні заходи на литовській території для охорони своїх інтересів, то...» Справді, не варто далі цитувати канцелярську мову народобивників. Ясно ж виходить, що під окресленням «спеціальні заходи» розуміються мілітарна інвазія та окупація.

Якби Гітлер у воєнному шалі не дістав для досягнення своєї мети підтримки з боку Сталіна і якби за цю підтримку він не платив західними областями України, Західною Білорусією та Прибалтикою, то навряд чи могли б сьогодні в Москві патакати про якусь «відновлення радянської влади в Прибалтиці». Підкреслюємо «в і д н о в л е н н я» (!).

Про це говорять незаперечні факти.

Прикра ситуація для президії ЦК КПРС, як з цими фактами погодитися. Однак ювілейні промовці з Москви в столицях балтицьких республік не були б марксистсько-ленінськими діялектиками, якби виходу вони не могли знайти. Їхня інтерпретація подій, що мали місце 25 років тому, проста — аж надто проста.

Атанас І. Мікоян у Талліні, 17 липня 1965: «На початку 1940 року в Естонії, як і в Литві та Латвії, виникла революційна ситуація. На боці працюючих була така могутня сила, як радянський народ... Це зумовило швидку перемогу народу і при тому без кровопролиття, без збройної боротьби. Влада перейшла в руки працюючих мирним шляхом. Відновлення радянської влади в країнах Прибалтики... було здійснене шляхом вільного волевиявлення народів, які скинули з себе ярмо буржуазної диктатури». А далі цей вірменин на службі російського імперіялізму цинічно сказав: «...Естонський народ добився тепер такого розквіту національної культури, якого при буржуазній державі ніколи не могло бути».

Здається, що коментарі зайві. Все ясно, як на долоні. Брутальна змова двох політичних гангстерів називається «революційною ситуацією»; про озброєну інтервенцію ні слова; російська червона армія ніби ніколи навіть не існувала; лише русифікатори дбають про роз-

квіт національних культур, бо власні самостійні («буржуазні») держави для того не здатні.

Подібно висловився Михайл А. Суслов у Вільнюсі, 17 липня: «Влітку 1940 року робітники, селянство і трудова інтелігенція, керовані своєю комуністичною партією, рішуче виступили за створення народного уряду». Бо «литовська буржуазія в 1926 році встановила в країні відкриту фашистську диктатуру», а «в економічному відношенні Литва була перетворена в аграрно-сировинний придаток західних імперіялістичних держав».

Можна тільки спитати: яким та чим «придатком» є Литовська РСР тепер і яка диктатура була встановлена в 1940 та «відновлена» в 1945 році? А, може, Російську РФСР не вільно називати імперіялістичною державою і, може, комуністичний тоталістський режим треба б окреслювати «загальнонародним»?

На відміну від Мікояна Суслов — цей верховний ідеолог «міжнародного комуністичного руху» та голова комісії закордонних справ верховної ради СРСР — гостро напав на США: «Особливо огидною виглядає мерзенна демагогія імперіялістичних верховодів Сполучених Штатів Америки, які щороку проводять так звані тижні поневолених націй, лицемірно видаючи себе за захисників народів, що вирвалися з-під їх ярма... Їм хотілося б знову уярмити вільні народи Литви, Латвії та Естонії».

Не тільки Суслов виливав цілі відра помий на американських політиків («міжнародні жандарми», «душители свободи», «руйніники незалежності», «поневолювачі») з приводу проведення Тижня поневолених націй, але робили це також усі промовці, що виступали на згаданих «урочистих зборах» у столицях Прибалтики — перший секретар ЦК КП Естонії І. Г. Кебін, перший секретар ЦК КП Литви А. Ю. Снечук та перший секретар ЦК КП Латвії А. Я. Пельше, а навіть голова ради міністрів СРСР Алексей Н. Косигін. Виняток робив тільки, як уже згадано, Мікоян. Виходить, що була встановлена генеральна лінія атакувати Вашингтон за декларовані ним платонічні симпатії до визвольних прагнень підрадянських народів — за моральну, а не політичну підтримку того роду прагнень. Про встановлення партійної генеральної лінії в цій справі говорить також факт, що радянська преса в своїх передових у день «ювілейної дати Прибалтики» виразно акцентувала своє незадоволення з приводу американського Тижня поневолених націй. Ось, наприклад, «Радянська Україна» від 17 липня писала в своїй передовій п. н. «Наші три сестри» між іншим таке: «Зараз на Заході над міру прислужливі трубадури імперіялізму, особливо у США, знову підняли пропагандистську метушню, оголосивши „тиждень поневолених народів Східньої Європи“. Немало словесного бруду ллють вони і на республіки радянської Прибалтики... Базикають про якесь „економічне понево-

лення”... глаголять про якесь „духове поневолення” естонців, латвійців, литовців (у цитаті помилково повторено „латишів” — В.П.С.)... І хай собі просторікують заокеанські базіки, — їм не повернути колеса історії. Наш радянський караван п’ятнадцяти республік-сестер впевнено йде вперед...»

На цьому місці нагадаємо деяким нашим читачам, що в західніх областях України «караваном» (окреслення, запозичене з польської мови) називався похоронний віз, який також «впевнено» їхав на пшинтар. Це пояснення зроблене на те, щоб трохи пожартувати з відповідального редактора А. Рябокляча, який, мабуть, є автором передової в «РУ».

Масивні атаки на Тиждень поневолених націй мають те позитивне значення, що ТАРС, розповсюдивши їх по всій радянській пресі та радіо, познайомив з цим «Тижнем» дослівно всіх громадян СРСР.

ВЕРШОК ЦИНІЗМУ АЛЕКСЕЯ Н. КОСИГІНА

На жаль, важко підібрати якесь інше відповідне окреслення, щоб всебічно схарактеризувати виступ Косигіна в Ризі. Тому читач вибачить авторові статті, що він зачасто вживає окреслень «цинізм», «цинічний».

У своєму першому виступі (17 липня на «митингу працюючих Риги») «тепло зустрінутий» Косигін поробив багато реверансів на адресу латишів: він нагадав, що «латиші і росіяни разом билися на барикадах у 1905 році»; що не безпідставно сказав Дем’ян Бедний — «Будь-які фланги забезпечені, коли на фронтах латиші»; що «латвійська промисловість відзначається високою якістю» і що «тому можна розглядати її як хорошу школу професійно-технічного досвіду, яку було б корисно пройти деяким працівникам інших економічних районів Радянського Союзу»; що «велике значення має досвід Латвії в обслуговуванні населення».

Після цих люб’язних слів він продовжував: «Однак є, виявляється, діячі, які живуть ділами таких давніх минулих днів, що вони все ще мріють про стару буржуазну Прибалтику. Як голос з того світу прозвучала резолюція, прийнята конгресом США в червні цього року щодо Естонії, Латвії і Литви. Можна було б взагалі ігнорувати такі безглузді резолюції. Не можна однак не бачити, що прийняття конгресом провокаційної резолюції про прибалтицькі республіки є складовою частиною загальної політичної лінії США».

Справді, цікаво було б довідатися про справжню реакцію балтицьких народів на такі Косигінові слова. Ясно виходить, що йому,

як керівникові уряду СРСР, таки важко «ігнорувати» згадану резолюцію. Бо пощо тоді стільки метушні?

У другому виступі (18 липня, на офіційному «урочистому засіданні» в Ризькому театрі опери та балету) Алексей Ніколаєвич торкнувся питання «злиття націй». У колах західніх «кремльологів» він вважається людиною «умовно ліберальних» поглядів у протиставленні до Брежнева, якого клясифікують як тупого «партійного апаратника». Можливо, що в суто економічних питаннях Косигін заступає лінію «підвищення матеріального рівня населення» та «розширення сфери народного обслуговування», про що він уже неоднократно говорив при різних нагодах ще в добу Хрущова. Не дивно, що йому заімпонували і якість виготовлюваних виробів латвійської промисловости, і уважне ставлення до покупця в крамницях Латвійської РСР. Але це ще не свідчить про «умовно ліберальне» ставлення.

У своєму ставленні до неросіян Косигін безперечно стоїть на позиціях російського великодержавного шовініста. І саме тут є межа його умовного «лібералізму». На доказ цього зачитуємо таке місце з його ризької промови від 18 липня:

«Все ширшими стають зв'язки між радянськими соціалістичними націями. В кожній з братніх республік створюються багатонаціональні виробничі колективи, посилюється культурний взаємовплив, формуються спільні духові риси. До кінцевої мети комуністів — злиття націй в єдину сім'ю — ми йдемо через найповніший розвиток національної культури кожного народу, кожної національності».

Щоб докладно зрозуміти цю карколомну циркову еквілібристику слів, раджу читачеві докладно замислитися над сенсом кожного окремого речення, а навіть — над сенсом окремих слів. Підозріння викликає додаток прикметникових окреслень до поняття «нації», бо вистачало б сказати «нації в СРСР»; цей додаток має на меті знецінити націю, зокрема кожну неросійську націю в СРСР. «Ширші зв'язки» — це невибагливий псевдонім для русифікації. Також «багатонаціональні виробничі колективи» є режимовим засобом для русифікації робітництва; те саме стосується «культурного взаємовпливу» та «спільних духових рис». А великодержавне шовіністичне «шило» цілком неприховано вилізло з «мішка» останнього речення. Справді, російсько-більшовицькі шаради не трудно розгадувати.

Для ускладнення розгадки Косигін у дальшому зформулював таку фразу: «Для нашого суспільства національні пережитки в будь-якій формі — хай то буде прояв націоналізму, великодержавного шовінізму, расизму, антисемітизму — явища безумовно чужі, такі, що суперечать нашому світоглядові». Можливо, що вони суперечать т. зв. «світоглядові», але не конкретній повсякденній політичній прак-

тиці. Дехто напевно буде ладний доводити, що Косигін «засудив» також і «великодержавний шовінізм».

Власне в протиставленні пустослівної теорії шорсткій русифікаторській дійсності треба вбачати вершок його цинізму.

ПРОМОВЧАНІ ПРЕДСТАВНИКИ «БРАТНІХ РЕСПУБЛІК»

У звітних пресових репортажах, які в одноманітній формі доставило всій радянській пресі «Телеграфне агентство Радянського Союзу» (ТАРС), можна спостерегти такі короткі фрази:

«На трибуну піднімаються посланці братніх республік» (у Талліні).

«Потім з вітальними промовами виступили гості — представники братніх радянських республік» (у Вільнюсі).

«Тепло зустріли учасники урочистого засідання виступи керівників делегацій братніх республік» (у Ризі).

Немає найменшого натяку на те, хто і про що говорив. Наприклад, «Радянська Україна» не мала своїх кореспондентів у столицях балтицьких республік, які безпосередньо інформували б українського підрадянського читача і яким випадало б повідомити про склад делегації «братньої УРСР» і подати короткий виклад «вітальної промови» керівника цієї делегації. Ось так на практиці «ширшими стають зв'язки» між окремими союзними республіками. Без посередництва Москви, як імперіяльного центру, вони не мислимі і не допущенні. Це — також ілюстрація для «найповнішого розвитку національної преси»: зниження її до преси сірої провінції, скучної політичної периферії.

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

ЄВГЕН ВРЕЦЬОНА: КЛЮБ ФАЛЬШИВИХ ГРАЧІВ

Гру в три карти можна було бачити в нас на кожному ярмарку. Треба було тільки пильнуватися перед поліціантом, бо ця гра була заборонена як гра ошуканська. У крацому товаристві грають у різні газардові гри, але туди не мають доступу картярі-фальшівники. Зловлені на фальшуванні — значені карти, карти в рукаві тощо — мусять негайно залишити клуб, їх уміщують у чорний список, і вони не мають уже доступу до будь-якого клубу, де грають у карти. Правда, також у чесній грі можна програти аж до останнього шага, однак такий програш не вважається безчестям. Але існують гангстерські клуби, куди заманюють довірливих людей і де їх обіграють до останньої нитки. Очевидно, там ведеться фальшива гра, але жертва, яка навіть, може, є свідома фальшівництва, виходу для себе не знаходить.

Політику дуже часто порівнюють до гри в карти — до покера. Це — своєрідна гра, де окремі добрі гравці спекулюють на слабші нерви противника. Але й тут вони мусять притримуватися обов'язкових норм, мають свої звичаї та фрази, однак фальшівників у своєму оточенні не толерують. Від покера до звичаїв в Об'єднаних Націях (ОН) крок не великий. Різниця лежить тільки в тому, що гра фальшивими картами офіційно не прийнята, але допущена. На нашому етапі політичної гри це — наймодерніша форма толерантності. Справа свідчить останній приклад із Сінгапуром, не є аж так трудно.

Як у кожному клубі гри в карти, так і в «клубі ОН» обов'язковий власний словник: його треба опанувати, заки сісти до спільного стола. Гра називається тут «грою в мир». А грають у цю гру різні люди: старші панове витонченої культури та високих моральних засад, грамотні або малограмотні доктори, а то й звичайні бойовики, що є представниками різних повстанських та революційних організацій — очевидно «антиколоніалістських» чи «антиімперіалістських». Справа настільки улегшена, що коли, наприклад, у Монте-Карльо обов'язковий принаймні смокінг, то до «клубу ОН» можна увійти в будь-якому одязі включно до народних одягів — традиційних чи просто таких, які стали «традиційними» за останні два або декілька років. Ці «народні одяги» надзвичайно екзотичні та строкаті, і вони надто яскраво підкреслюють «антиколоніалістське наставлення» їх носіїв.

«Гра в мир» ведеться досить голосно. Все ж таки з великого шуму можна виловити багато обов'язкових фраз, як от: демократія, антиколоніалізм, антинеоколоніалізм, мирне співіснування, активний неутралітет, допомога економічно слабо розвинутих країнам, піднесення життєвого стандарту, упромисловлення країни, нормалізація взаємин між Сходом і Заходом, діяльність збройних з'єднань для втримання порядку, імперіалістичні інтервенти, миролюбні повстанські патріоти тощо. Таких фраз багато більше. Для мене «фраза» — це тільки мовне окреслення, а не визначення моральної оцінки. Подані вище фрази вірно та ясно характеризують «гру в мир» та атмосферу, в якій ця гра ведеться. Тут слід теж підкреслити, що кожна така фраза має декілька значень залежно від уст, що її висловлюють, і від ситуації, якої ця фраза стосується. Як бачимо, «гра в мир» є таки досить складною грою.

Найкраще можна показати це на окремих прикладах.

Коли в Конго йшли бої, то «оборонці прав людини» — Гізенга, альжирські інструктори та спеціалісти від партизанщини, єгипетські пілоти на радянських авіомашинах, суданські шофери й інші «добровільці», озброєні чеськими машиновими пістолями — стояли проти «білих наемників» та «імперіалістичних стервятників», які чомусь уроїли собі, що треба боронити жінок цих білих перед гвалтуваннями чорних «борців за самовизначення» і місіонерів — перед киданням їх на жир крокодилам. У той час у «клубі скляного палацу» над нью-йоркським Іст-Рівером велися безконечні «гри в мир», при чому чи не всі були за... Гізенгу, спадкоємця Льюмумби.

Ось тепер у Південному Судані ведеться «пацифікаційна» акція суданських арабів проти південносуданських негрів, а в нью-йоркському «клубі ОН» — павза. Очевидно чорні з Судану ще не дістали дозволу від «скляного палацу» сказати за столом гри слово «самовизначення». Щоб було ясно, Судан — жадна національна держава, а просто залишок колоніальної адміністративної одиниці, створеної колись англійцями і відомої під назвою «британсько-єгипетського кондомініюму». А вихід із ситуації був би дуже простий: поділити Судан на дві держави — північну арабську і південну негрську. Культурний розвиток цих негрів аж ніяк не нижчий, ніж у півкопі інших негрських самостійних держав в Африці. Але справа власне в тому, що арабам вільно робити багато такого, чого не вільно іншим, які ще не засвоїли собі відповідних засад «гри в мир».

У Кашмірі також на наших очах відбувається «пацифікація», ведена миролюбними індійськими військовими з'єднаннями, які для затуманення інших називаються «поліційними органами». Тільки недавно вирвалося індійському прем'єрові Шастрі «не-оєнівське» слово чи фраза: «на насильство ми відповімо насильством». Такої фрази напевно немає в заповіті Ганді. Бідняга прем'єр заплутався в плутанині «скляного палацу» і забув, що найпростіший вихід із ситуації був би спитати кашмірців, чого вони самі прагнуть і як вони хотіли б

самовизначитися. Це було б, до речі, згідно з нормами «гри в мир». Англійський уряд (він тепер уже англійський, а не британський) дипломатично занепокоєний становищем у Кашмірі, але він нічого не робить.

Найкраще розв'язав справу малайзійський прем'єр Тунку Абдул Рагман, сказавши голові ради міністрів Сінгапуру, Лі Куан Ієвові, що, коли йому не подобається бути разом, може бути собі сам. Це — в нинішньому світі розв'язка не буденна, зате послідовна та розумна. Це с тільки одна з багатьох ознак щораз більшого розчленування світу на окремі національні самостійні держави наперекір обов'язковій тезі Рузвелта-Сталіна про інтеграцію світу у двох величезних бльоках — американському та російському. Така ідея діархії сьогодні похована на дуже довгий час завдяки Мао Дзе Дунові та де Голлеві. І це добре. Я не бачу ніде на Сході чи на Заході ознак якоїсь трагедії тільки тому, що щастя світу лежить ніби у величезному концентраційному таборі, керівництво якого було б у руках якогось т. зв. «світового уряду». Найпослідовнішими з цього погляду рішуче є «свідки Єгови», які більш-менш кажуть, що «вся влада в світі повинна б спочити на плечах князя миру». Як це просто та гарно, ні?

Ніяково було б не згадати В'єтнаму. Тамошнє становище нагадує часи безпосередньо перед вибухом другої світової війни. Для мене немає сумніву, що хоч війну почав Гітлер для побудови «тисячрічного Райху», то найбільше в тому винні англійці, французи та американці і не без вини тут також і поляки з своїм «Заользям». Якби вже в 1936 році, скажимо ясніше — перед «Аншлюсом» (тобто насильним возз'єднанням Австрії з Німеччиною), тодішні можновладці світу сказали твердо «ні», то танкові бригади Гітлера завернули б уже з-під Зальцбургу. Сьогодні бачимо, якими шляхами все пішло: Австрія є далі самостійною державою так, як це було перед «Аншлюсом». Місце гітлерівської Німеччини зайняв тепер комуністичний Китай і становище тепер подібне до становища в 1936 році. Американці виконують тільки те, що ще можна виконати сьогодні, але на що запізно буде завтра. Я особисто вірю в чесні наміри американського уряду і переконаний, що втрати американської армії у в'єтнамських джунглях, потрібні для повної перемоги, не будуть більшими, ніж, наприклад, втрати від автомобільних катастроф. Я вірю також, що ця перемога реальна, бо американці вже навчилися засад «гри в мир». Очевидно, не можна заплющувати очей на факт, що зудар у В'єтнамі є тільки випадковою «прикордонною стріляниною» і що тут ідеться про важливішу справу, тобто — як ударити та знищити комуністичний Китай. Це вже буде справжня війна, але це не війна світова. Справді, чому Китай мусить обов'язково бути червоний і чому треба йому допомагати в підготові завоювати світ? Чому слід капітулювати перед ним в Азії і віддавати йому для колонізації Африку тільки тому, щоб приготувати «життєвий простір для одного мільярда китайців у 1999 році», як це висловився Мао? Його слова, що

після атомової війни китайців залишиться більше, ніж усіх народів світу, разом узятих, треба брати дослівно так, як треба було брати дослівно висловлення в «Майн Кампф».

Джонсон є американським президентом, який розуміє, що його відповідальність за Америку (а в дальшому — також за долю всього світу) не кінчиться з його президентською каденцією. Йому в першій лінії не йдеться тільки про В'єтнам. Це — тільки «гра в мир», як у Конго, Кашмірі, Судані, Ємені або на острові Борнео. Сьогодні гинуть американські вояки від куль з машинових пістолів та гранатометів, за десять років США опиняться під градом термо-ядерних бомб та ракет, які стартуватимуть з території Китайської Народної Республіки. Американські інтелектуалісти та лавреати Нобеля мусять, заки підносити голос у справі замирення у В'єтнамі, засвоїти засади «гри в мир» у скляному палаці і мусять дати відповідь на питання, які простори ґлобусу треба відступити одному мільярдві китайців, що дістали наказ далі плодитися. Чи цим простором має бути Австралія? А, може, також і Африка? Треба визнати, що це питання існує вже тепер, і то в дуже гострій формі. Також треба сказати собі одверто, що китайці на Сибір не підуть і що СРСР є в силі таку можливість небезпеку відбити.

Щоб з цієї статті все таки вийшла стаття політична, скажу, що я дуже радо пішов би до ОН як постійний представник України і грав би в «мир» за обов'язуючими там правилами. Далі я хочу пояснити американцям (як це роблять, до речі, всі українські політики), що дружба з Росією, байдуже з якою — з-під стягу КП чи НТС, не багато варта; що США мусять вести війну у В'єтнамі самі і самі мусять ставати на конфронтацію з Китаєм. А найважливіше: не зважаючи на «гру в мир», треба покінчити з двома легендами — з легендою про арабський світ, бо такого немає, і з легендою про СРСР як воєнного противника. СРСР чи Росія війни вести не може і її ніколи не почне, а напевно не почне її проти Америки. Не з почуття миролюбности, а із страху перед втратою територій, загарбаних у наслідок другої світової війни, та із страху перед розвалом збудованої з великим трудом імперії. Друга «велика вітчизняна війна» не відбудеться.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

ІВАН МАЙСТРЕНКО: СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ (III)

СТВОРЕННЯ КПУ І ІІ НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА

Миріві переговори з Німеччиною й Австро-Угорщиною провадили в Бересті дві сторони — Совнарком РРФСР і Центральна Рада УНР. Голова радянської мирової делегації Л. Троцький на початку визнавав самостійне представництво уряду УНР. Одначе після створення в Харкові уряду радянської України останній відразу вислав у Бересть свою делегацію, яка керувалася декларацією харківського Народного Секретаріату. А в декларації було сказано, що Совнарком РРФСР «є повновласним виступати (у Бересті — І. М.) від імені всієї Російської Федерації і що делегація Українського Робітниче-Селянського уряду послана (в Берестя — І. К.) для того, аби викривати самозванні виступи Української Центральної Ради, і вона буде діяти в складі загальноросійської делегації і в цілковитій згоді з нею».¹⁾

Троцькому залишалось тільки приєднатися до харківського радянського уряду, який був більш централістичний, ніж центральний радянський уряд у Петрограді. Харківський радянський уряд України не визнавав проголошеної IV Універсалом Центральної Ради 22 січня 1918 року самостійности України. Він уважав Україну складовою частиною РРФСР. Одначе німецько-австрійська сторона продовжувала вести переговори з представниками Центральної Ради УНР.

Берестейський мировий договір припиняв війну між Австро-Німеччиною і РРФСР. Окремий договір з Україною передбачав, що австро-німецькі війська мають допомогти Центральній Раді звільнити українську територію від російсько-більшовицьких військ. Під тиском німецької армії і військ Центральної Ради війська РРФСР швидко покидали Україну.

Створений у Харкові радянський уряд України, який після захоплення Муравйовим Києва устиг переїхати туди 12 лютого на два тижні, покидав Україну разом з військами РРФСР. 17-19 березня він скликав у Катеринославі II з'їзд рад України. Лише на цьому з'їзді

¹⁾ Газета «Правда» від 23. 1. 1918.

більшовики зрозуміли, яку велику помилку вони зробили, пішовши війною проти уряду Центральної Ради. В резолюції з'їзду було сказано, що радянська сторона готова «підписати навіть ті тяжкі умови, які нав'яже Україні мировий договір Центральної Ради з Австро-Німеччиною, але при умові цілковитого невтручання Австро-Німеччини у внутрішнє життя України.» А за день до II з'їзду рад Народний Секретаріат більшістю голосів — чотири проти трьох — ухвалив пропозицію Е. Квірінга (з Катеринослава) увійти в переговори з Центральною Радою для припинення боротьби на таких умовах: щоб були збережені ради робітничих депутатів, щоб більшовицькі організації на Україні могли легально існувати. Ця постанова на другий день була скасована, але вона свідчить про те, що більшовицькі керівники на Україні зрозуміли були свою помилку, штовхнувши Совнарком РРФСР на війну з Центральною Радою.

У згаданій постанові Народного Секретаріату було також сказано, що на Україні «радянська влада в сучасний момент не має під собою ніякого ґрунту».²⁾ Про це саме свідчили рік пізніше два більшовицькі автори С. Мазлах і В. Шахрай у книзі «До хвилі»: «Ми потерпіли поразку не тільки тому, що прийшли німці... Навпаки, не будь цієї окупації, нас, як партію, все одно вигнали б з України».³⁾

В той час більшовицькі організації південних і східних областей України, побороючи українську державність, творили в себе сепаратистські республіки, аби не визнати єдиного українського (навіть радянського) уряду і української державности. Таким способом була створена Донецько-Криворізька республіка, Одеська республіка, Донська республіка і Кримська республіка. Уже Народний Секретаріат під головуванням М. Скрипника у спеціальній постанові засудив цей сепаратизм і проголосив усю територію України в межах IV Універсалу Центральної Ради неподільною державою.

II з'їзд рад у Катеринославі підтвердив цю постанову Народного Секретаріату. Але стосовно самостійности радянської України цей з'їзд рад на вимогу більшовицької фракції ухвалив більшістю голосів, що радянська Україна залишається «тісно зв'язана федеративними зв'язками з Всеросійською робітничо-селянською республікою». Хоча в цій постанові з'їзд рад мусів був ствердити, що фактом існування самостійної УНР «формально федерація зараз припинена».⁴⁾

Протягом квітня 1918 року Україна була цілком окупована німецькими військами, а також кількома дивізіями Центральної Ради, які згодом німці роззброїли. Покидаючи Україну, більшовицькі провід-

²⁾ Журнал Істпарта ЦК КПУ «Летопись революции» (ч. 5, 1928, стор 149).

³⁾ Цитована машинописна копія праці С. Мазлах і В. Шахрай — «До хвилі» (Саратов, 1918).

⁴⁾ «Історія КП(б)У в матеріалах і документах», частина 2 (Харків, 1934, стор. 280-281).

ники організували в останньому її місті, Таганрозі, дві важливі наради. 16-18 квітня відбулася там перша і остання сесія обраного на II з'їзді рад у Катеринославі ЦВКУК (на тодішні відносини — Верховна Рада). Сесія ухвалила ліквідувати Народний Секретаріат, розпустити для підпільної роботи на Україні ЦВКУК і створити повстанський центр, так звану «Повстанську дев'ятку», у складі 4 більшовиків, 4 лівих російських есерів і одного лівого українського соціал-демократа. Від більшовиків у дев'ятку увійшли — Г. П'ятаков, Затонський, Скрипник і Бубнов. Від російських лівих есерів — Мстиславський, Терлецький, Сіверо-Одоевський і Сьомушкін. Від лівих українських соціал-демократів Петро Слинько.

Через два дні після саморозпуску першого радянського уряду України відбулася 18-20 квітня в Таганрозі партійна нарада більшовицьких організацій України, відома в історії під назвою «Таганрізька нарада». У нараді брали участь представники більшовицьких організацій Києва, Полтави і Катеринослава. Представники Харкова і Донбасу своїх делегатів не вислали. У той час вони творили сепаратну від України Донецько-Криворізьку республіку. Крім того, на Таганрізькій нараді брали участь з дорадчим голосом представники лівих українських соціал-демократів на чолі з П. Слиньком.

Ліві українські соціал-демократи почали відколюватися від УСДРП в період загострення відносин між Центральною Радою і Совнаркомом. Очоловав цю групу Неронович, який перед II з'їздом рад був народним секретарем військових справ. Під впливом муравйовських розстрілів у Києві Неронович вийшов з Народного Секретаріату і поїхав у містечко Великі Сорочинці на Полтавщині до своїх родичів. При вступі туди військ Центральної Ради він був ними розстріляний. Після Нероновича групу лівих УСДРП очолив П. Слинько. Група ця мала намір стати незалежною радянською самостійницькою партією. Як писав пізніше у більшовицькому історичному журналі «Літопис революції» видатний член цієї групи А. Буценко, у Києві від УСДРП відколось і пристало до цієї групи 40 осіб. Буценко твердить, що на II з'їзді рад у Катеринославі фракція лівих українських соціал-демократів нараховувала 51 чоловіка. Пізніше ця група влилася до КПУ і дала більшовицькій партії таких діячів, як Медвідь (Медведев), що був головою першого ЦВКУК, Буценко, Слинько, С. Касяненко, Врублівський, Галя Тимофієва, Радченко, Криворотченко, Легейда та інші.

Партійна нарада в Таганрозі оформила існування окремої більшовицької партії на Україні. В цьому питанні на нараді було внесено дві пропозиції. Від керівника катеринославської організації Е. Квірінґа була така пропозиція: «Створити автономну партію з своїм Центральним Комітетом і з своїми з'їздами, але підлеглу Центральному Комітетові і з'їздам Російської Комуністичної Партії» (За півтора місяця до Таганрізької наради VII з'їзд більшовицької партії

перейменував її з РСДРП(б) на РКП(б)). Другу пропозицію від «групи товаришів» вніс Микола Скрипник. Пропозиція ця була така: «Створити самостійну комуністичну партію, яка має свій Центральний Комітет і зв'язана з Російською Комуністичною Партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)».

За пропозицію Квірінга голосувало 21 особа. Пропозицію Скрипника, як дуже принципову, голосували поіменно. За неї голосувало 35 осіб. Таким чином, починаючи від Таганриської наради 19-20 квітня і аж до I з'їзду КПУ у Москві в липні 1918 р., існувала формально незалежна від РКП(б) і рівноправна з нею більшовицька партія на Україні, подібна до польської, румунської, німецької чи якоїсь іншої, незалежної від російської, комуністичної партії іншої країни.

Саме собою зрозуміле, що рівноправність комуністичної партії України з російською означала б і цілковиту рівноправність України з Росією, цілковиту самостійність України. Бо за комуністичної влади носієм суверенности держави є її комуністична партія. Якщо ця партія організаційно незалежна від будь-якої іншої комуністичної партії, керована нею держава є суверенна.

Друге важливе питання, яке розглядала Таганриська нарада, було питання про назву партії. У цьому питанні було три пропозиції. Перша пропозиція Скрипника: назвати партію — «Комуністична партія (більшовиків) України». Друга пропозиція Квірінга — «Російська комуністична партія на Україні». І третя пропозиція Шахрая й Лапчинського — «Українська комуністична партія». Ця третя пропозиція виходила від крайніх більшовицьких самостійників, які домагалися, щоб і у назві партії була відбита цілковита рівноправність української більшовицької партії з російською. Бо раз остання зветься «Російська комуністична партія», а не «Комуністична партія Росії», то так само мусить називатися і комуністична партія на Україні — «Українська комуністична партія». Цебто, партія української нації, а не тільки території України. Пропозицію Шахрая й Лапчинського, як говорять документи Таганриської наради, обстоювала також і група українських соціал-демократів.

Нарада прийняла компромісову пропозицію Скрипника, який певне не хотів навколо назви партії колоти нараду. Подібну назву приймали пізніше й компартії деяких незалежних країн. (Наприклад, комуністична партія Німеччини тощо). За пропозицію Скрипника голосувало лише 34 особи. Ця назва залишилася за КПУ й надалі.

На партійній нараді в Таганрозі було обрано оргбюро, якому нарада доручила підготувати скликання I з'їзду КП(б)У. До скла-

ду бюро увійшли — Г. П'ятаков (голова), М. Скрипник (секретар), С. Косіор, В. Затонський, Я. Гамарник, А. Бубнов, І. Крейсберг.⁵⁾

Очевидна річ, що ні П'ятаков, ні інші подібні йому більшовики, які голосували на Таганрізькій нараді за самостійність КП(б)У, не були самостійниками в національному розумінні ні до наради, ні після неї. Отже виникає запитання: чому вони голосували за самостійність КП(б)У?

Більшовицька література пояснювала це, наприклад, щодо П'ятакіова та очолюваної ним на Таганрізькій нараді групи «лівих комуністів», яка становила там більшість, тим, що, мовляв, вони прагнули «звільнитися від зв'язків із керівництвом ЦК РКП(б), щоб розв'язати собі руки для боротьби проти Берестейського договору».⁶⁾ Як відомо, ліві комуністи в РКП(б) на чолі з Бухаріном вважали Берестейський договір з Німеччиною зрадою революції. Цього погляду трималися Київська, Харківська та деякі інші організації більшовиків України. Оскільки Берестейський договір з РРФСР України не торкався і більшовиків України ні до чого не зобов'язував, ліві комуністи (на Україні і в РРФСР) плекали пляни продовжувати революційну війну з німецьким імперіалізмом на території України. Для цього на Україну виїхала з Росії ціла група видатних лівих комуністів, яка в Росії програла боротьбу з Леніном за Берестейський мир. Межлаук приїхав до Харкова, С. Косіор і Бубнов до Таганрогу на нараду. Ці два останні були обрані на нараді, як уже знаємо, до оргбюро КП(б)У. Вони, можливо, теж голосували на нараді за самостійну КП(б)У, хоч Бубнов нічого спільного з Україною не мав.

Одначе пояснювати позицію групи П'ятакіова на Таганрізькій нараді тільки плянами «лівого комунізму» вести революційну війну з німецькою окупацією на території України не можна. Бо лівими комуністами були й харківські більшовики, які на своїх зборах у лютому 1918 року ухвалили резолюцію проти ленінського ведення берестейських переговорів, за продовження війни з Німеччиною. Резолюція кінчалася закликом — «Смерть не страшна! Хай буде, що буде!»⁷⁾ Проте харківські більшовики не тільки не підтримували самостійности КПУ, але не визнавали ніякої КПУ, навіть підлеглої РКП, і тому не брали участі в Таганрізькій нараді.

Самостійницька позиція київських лівих комуністів на Таганрізькій нараді пояснювалася тим, що вони були не тільки принциповими противниками централізму ЦК РКП й Леніна, але ще й діяли в центрі українського національного відродження і бачили його розмах і силу. Вони рахувалися з фактом створення української держави Центральною Радою і з фактом визнання цієї держави міжна-

⁵⁾ Про Таганрізьку нараду там таки, стор. 282.

⁶⁾ Там таки.

⁷⁾ Там таки, стор. 277-279.

родними чинниками (союзом центральних держав на чолі з Німеччиною). Словом, київські ліві комуністи кипіли в котлі української революції, були силою обставин з нею пов'язані і розраховували використати її сили (головним чином українське селянство) проти німецької окупації України. Тому вони шукали зв'язку з цими силами, на Таганрізькій нараді бльокувалися з українськими більшовиками-самостійниками і обрали їхнього представника Скрипника головою наради і секретарем оргбюра КП(б)У. А втім Скрипник був тоді теж лівим комуністом київського напрямку.

Тут треба підкреслити, що київський лівий комунізм, мабуть, принципово відрізнявся від харківського. Київський був більш інтернаціоналістським, він говорив про «світову комуну» без будь-якого «старшого брата» в ній. А харківські більшовики були ближчі до меншовиків і не визнавали Берестейського миру як ганебної поразки «родіни» і відчуження від неї самостійної України. З цих міркувань вони стали гарячими антиукраїнськими сепаратистами і відірвали від України цілу територію, оформивши її як «Донецько-Криворізьку республіку», з наміром пізніше підпорядкувати хоч цю частину України Російській Федеративній Республіці.

Отож хоч теоретично П'ятаков заперечував національно-визвольні рухи в добу імперіялізму (його дискусія з Леніном перед першою світовою війною), проте практично він сам і його київська група більшовиків ставали все більше органічною частиною української революції. Не випадково голова уряду Директорії УНР В. Чеховський рік пізніше при мирових переговорах з Москвою, відкидаючи співпрацю з більшовиками на Україні, як із силою зовнішньою, не українською, так говорив про групу П'ятакова: «Ми нічого не маємо проти групи П'ятакова, як соціально-громадської групи, і навіть хотіли б мати їх у складі нашого уряду, з огляду на їх вплив на частину робітників».⁸⁾ Так голова уряду УНР не міг сказати про харківських чи катеринославських більшовиків.

Іще одною важливою причиною самостійницької позиції більшовиків України на Таганрізькій нараді було те, що ця нарада діяла без будь-якого впливу російського центру. Той центр був дуже заклопотаний питаннями миру з Німеччиною. На цьому ґрунті в самому тому центрі Ленін був один час у меншості. Транспортною розрухою (демобілізація двадцятимільйонної армії) Таганріг був фактично відорваний від Москви, і партійна нарада там діяла без будь-якого тиску згори. В таких обставинах люди діяли на власну відповідальність з урахуванням всіх обставин української революції і без обов'язку підпорядковуватися центрові «в порядку партійної дисципліни».

Цей момент особливо кидався у вічі на I з'їзді КП(б)У у Москві

⁸⁾ Рафес. Два года революции на Украине (Москва, 1920, стор. 129-131).

в липні 1918 року. З'їзд був під боком у ЦК РКП(б) і навіть на утриманні цього ЦК. Під тиском ЦК з'їздом керувала антиукраїнська катеринославська емігрантська (жила в РРФСР) група на чолі з Яковлевим (Епштейном) і Квірінгом, яка на Таганрізькій нараді була в меншості. На з'їзд не були запрошені такі видатні більшовики-самостійники, як Лапчинський, Шахрай і Мазлах (ці два перебували тоді в Саратові). Скрипник, як секретар оргбюра КПУ, мусів був сам обороняти рішення Таганрізької наради. Але за це його не обрали в ЦК КПУ і взагалі ЦК РКП(б) усунув його з української роботи і ніби на посміх послав на роботу в ЧК. Очевидна річ, з'їздові було нав'язане і рішення — скасувати постанову Таганрізької наради про незалежність КПУ від РКП. Постановою I з'їзду КП(б)У остання була перетворена на підлеглу ЦК РКП(б) організацію, типу великої області.

Характерно, що більшовицькі організації на Україні в німецько-гетьманському підпіллі діяли в протилежному з більшовиками-емігрантами напрямкові. Якщо емігранти тягли до підпорядкування КПУ Центральному Комітетові РКП, то підпільні на Україні більшовики тягли в бік унезалежнення КПУ від РКП, діяли в дусі Таганрізької наради. Поперше, підпільники-більшовики засуджували «бандитські грабунки у Києві (Муравйова)... а також інших ватажків розкладених советських загонів». Далі вони вимагали підпорядкування московського оргбюра КП(б)У київському підпільному Всеукраїнському комітетові, який вони встигли створити в Києві під час легального з'їзду профспілок України. А не навпаки — підпорядкування підпілля оргбюрові і Москві, як того хотів ЦК РКП. Далі підпільники-більшовики вимагали, щоб члени КП(б)У, які «евакуувалися з України і засіли по різних комісаріятах... повернулися до підпільної роботи на Україні» Словом, з листування підпільного більшовицького центру на Україні, листування, купо поданого в московському журналі оргбюра КП(б)У «Коммунист», видно, що підпільний більшовицький центр у Києві почував себе незалежним щодо емігрантів у Москві і без теоретичного підходу до національного питання практично оформлявся, як і Таганрізька нарада, в суверенний центр українського більшовизму. Бо того вимагала українська дійсність з реально існуючою українською державністю, відгородженою від Росії реальним кордоном.

Київський підпільний центр КПУ ставив такі умови оргбюрові КПУ: «Потрібно, щоб оргбюро було зв'язане виключно з Всеукраїнським комітетом (а не безпосередньо з місцевими організаціями на Україні — І. М.). Посилання людей і коштів місцевим організаціям треба здійснювати через Всеукраїнський комітет, який розподілятиме їх відповідно до потреб різних місцевостей. Треба, щоб усі зв'язки оргбюра з місцевими організаціями йшли через Всеукраїнський комітет. З другого боку, треба, щоб усі місцеві організації

всі свої зв'язки з оргбюром вели через Всеукраїнський комітет. Всеукраїнський комітет зосереджуватиме в своїх руках усі відомості з місць, а потім буде пересилати їх до Москви».⁹⁾

Оргбюро, звичайно, не пішло на ці умови, маючи очевидно підтримку, а то й інструкції з ЦК РКП. Спираючися на великі матеріальні субсидії РРФСР, оргбюро нав'язувало безпосередні зв'язки з українським підпіллям, ізолюючи київський центр від його периферії. З другого боку, київський центр де тільки можна підкреслював непоінформованість Москви в українських справах. Так, наприклад, представники Києва говорили в Москві, що у відношенні селянських повстань на Україні московська преса перебільшує: «Загального повстання поки ще немає».¹⁰⁾

Однаке стати незалежним центром на Україні Київському центру не пощастило. Навпаки, оргбюро потроху перебрало в свої руки керівництво більшовицьким рухом на Україні, так що до моменту скликання I з'їзду КПУ Всеукраїнський партійний центр зовсім захирів і I з'їздом КПУ був розпущений. Москва не випускала з своїх рук керівництва радянською революцією на Україні.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ

«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріалі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., у США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag „Sučasnist“, 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

⁹⁾ Всі дані про Київський центр взяті з «Історія КП(б)У в матеріалах і документах», частина 2, стор. 341-355.

¹⁰⁾ Там таки, стор. 340.

**ПЕТРО Ю. СТЕРЧО: СЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ
1938-39**

I

Питання взаємин між словаками і закарпатськими українцями в нашій політичній літературі не тільки досі не досліджене, але майже не заторкнуте, хоч воно заслуговує на те, щоб його серйозніше простудіювати та докладно обговорити в наукових колах.

Я розглядаю тут ці взаємини передусім тому, що саме доля Закарпаття тісно пов'язана з долею Словаччини: обидві країни перебували кілька століть під угорським пануванням, а в міждуб'ї двох світових воєн — у рамках Чехо-Словацької Республіки (ЧСР).

Суспільне та культурне життя словаків та закарпатських українців у межах «Земель корони св. Стефана» було майже однакове, зокрема після перетворення Габсбурзької імперії в дуалістську монархію, коли угорці дістали в своїй частині цілковито вільну руку щодо неугорського населення. З кінця 60-их років 19 стол. словаки та закарпатські українці стали предметом безпощадної мадяризації інтелігенції та жахливої економічної експлуатації широких народних мас. Коли під час повстання Лайоша Кошута проти Габсбургів у 1848 році словаки та закарпатські українці були ще настільки організовані, що могли виступити проти угорських намагань встановити гегемонію над ними, то на початку 20 стол. єдиною національною підпорою як закарпатців, так і словаків залишилися тільки їхні церкви та невелика частина патріотичного духовництва. У 1848 році Закарпаття висунуло Адольфа Добрянського, який висловив концепцію утворення окремого коронного «Руського краю», до складу якого входили б усі українські землі в Австро-Угорщині; однак напередодні першої світової війни залишилася тільки горстка греко-католицького духовництва на чолі з о. Августином Волошином, яка рештками сил чинила опір уведенню угорської мови в богослуження (о. А. Волошин, «Спомини», друге видання, Філядельфія, 1959, стор. 47-52). 7 квітня 1848 закарпатська народовецька інтелігенція ще була в силі вислати свою делегацію до Львова, щоб Головній руській раді скласти таку заяву:

«Угорські русини бажають, щоби од Угорщини були одділені так і в політичнім, як і в адміністративнім взгляді та прилучені до ру-

ської частини Галичини» (Василь Пачовський, «Історія Закарпаття», Мюнхен, 1946, стор. 149-150).

Словаки теж у 1848 році організували свою Народну раду, яка в той час звернулася навіть окремим маніфестом до закарпатських українців, у якому між іншим сказано: «Браття русини!.. Злучіться з нами і покажіть, що є ще в Татрах руський люд руського серця, руська гаряча кров, руська любов ко вибраному народу руському...» (В. Пачовський, цит. твір, стор. 148). Але напередодні першої світової війни словаки були позбавлені будь-якої національної організації і залишилися тільки під проводом свого духівництва, на чолі якого стояв о. Андрій Глінка. Правда, в них було тоді дещо більше національно свідомої інтелігенції, ніж серед закарпатських українців.

Могло б здаватися, що спільна доля обох народів створить почуття солідарности між ними і взаєморозуміння. Такі сподівання виявилися невиправданими, бо словаки, визволившись з-під угорського панування, пішли, на жаль, шляхом своїх колишніх поневолювачів.

Після розвалу Австро-Угорщини в 1918 році серед закарпатських політичних діячів існували дві концепції: прихильники першої намагалися здобути якнайбільше політичних та культурних прав у межах Угорщини, прихильники другої — об'єднатися з усім українським народом у своїй власній самостійній державі. Першу концепцію відстоював о. д-р Емільян Сабов, який у грудні 1918 домігся того, що угорський парламент ухвалив закон ч. X про автономію «Руської країни»; прихильників другої концепції очолили о. А. Волошин та Августин Штефан в Ужгороді, о. Омелян Невицький на Пряшівщині і брати Юлій та Михайло Брацайки на Мармарошині. Ще перед проголошенням самостійности Західньоукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у Львові проф. А. Штефан їздив до української парламентарної репрезентації у Відні, щоб скоординувати діяльність закарпатських українців з українцями галицькими та буковинськими. В той час на Закарпатті не було й думки про якесь приєднання до Чехо-Словащини.

Як відомо, американські словаки підписали в Пітсбурзі 30 травня 1918 року угоду з керівником чеського визвольного руху проф. Томою Масариком, згідно з якою вони від імени словацького народу (який під угорським пануванням не має змоги виявити свою справжню волю) проголосили з'єднання Словащини з «краями Чеської корони» в одну державу, застерігши за словацьким народом право на самоуправління. Слідом за ними й представники закарпатських русинів у США на чолі з д-ром Григорієм Жатковичем увійшли в контакт з Т. Масариком і в листопаді 1918 вирішили включити Закарпаття на автономних правах у новостворену Чехо-Словацьку Республіку. До Закарпаття мали входити тоді всі українські етнографічні області на південь від Карпат, включно з тими, що були вже

частинно змадяризовані або словакізовані, тобто області Спишська, Шарішська, Земплінська, Абауй, Гомор, Боршодь, Ужгородська, Угоцька, Березівська і Мармароська. Належить підкреслити, що при цьому йшлося про ревізію колишнього рішення Конгресу закарпатських русинів у США від 23 липня 1918, який відбувся в Гомстеді (Пенсільванія) і ухвалив об'єднати Закарпаття з Галичиною та Буковиною (Григорій І. Жаткович, «Експозе о Подкарпатской Руси», Гомстед, 1921).

Паризька мирова конференція погодилася на домагання Масарика та Бенеша, і Словаччину та Закарпаття включено в ЧСР. Правда, Карпатській Україні була гарантована територіяльна автономія в межах ЧСР, чого мирова конференція не гарантувала Словаччині.

До речі, в усіх документах Паризької мирової конференції Карпатська Україна називається «країною південнокарпатських русинів», і вона включала всі території, заселені українським населенням на південь від Карпат, у тому числі також і Пряшівщину.¹⁾

Коли при кінці 1918 року війська Антанти зайняли Пряшівщину, словаки відразу почали організувати там свою адміністрацію. Одноразово вони почали акцію за приєднання не тільки Карпатської України, але також усієї Лемківщини по північному боці Карпат. Словацька народна рада в Турчанському св. Мартині звернулася тоді з окремим закликком до закарпатських українців, пообіцявши їм «широкі національні права» (Д-р Іван І. Жидовській, «Пряшевская Русь в боротьбі за свої права» в «Подкарпатская Русь за годи 1919-1936», Ужгород, 1936, стор. 87). А в протывагу до вже існуючої та діючої Руської народної ради Пряшівщини з осідком у Старій Любовні (на чолі з о. О. Невицьким), яка 8 листопада проголосила постанову про об'єднання Закарпаття (включно з Пряшівщиною) з українським материком в українській самостійній державі, будівничі Чехо-Словаччини створили 8 січня 1919 при допомозі д-ра Антона Бескида другу народну раду Пряшівщини з осідком у Пряшеві. Ця рада негайно почала акцію за приєднання Закарпаття разом з Лемківщиною (по річку Сян) до ЧСР.²⁾

Усе це сталося при кінці 1918 і на початку січня 1919 року, тобто далеко до рішення Паризької мирової конференції про долю Закарпаття, як також на кілька тижнів до скликання Всенародного конгресу угорських русинів, що відбувся 21 січня 1919 у Хусті і одногласно вирішив прилучити Закарпаття до Української Народної Республіки.³⁾ По рішеннях Хустського конгресу А. Бескид

¹⁾ David Hunter Miller, „My Diary at the Conference of Paris with Documents“, New York, 1924-26, Vol. XIII, 245 ff.

²⁾ Prof. Dr. Karel Kadlec, „O právní povaze poměru Podkarpatské Rusi k Republice Československé“ v Josef Chmelar et al., „Podkarpatska Rus“, Orbis, Praha, 1923, str. 9-16.

³⁾ Augustin Stefan, „From Carpatho-Ruthenia to Carpatho-Ukraine“, The Carpathian Star, New York, 1954, pp. 1922.

разом з Г. Жатковичем узурпували собі право репрезентувати волю закарпатських українців у Парижі, не порозумівшись перед тим з Центральною Руською Народою Радою, яку утворив згаданий конгрес і яку очолював д-р Юлій Брацкайко. За це вони обидва удостоїлися пізніше гідности губернатора Підкарпатської Русі з ласки празького уряду, хоч насправді не мали жадної влади в країні.

Однією з найбільших помилок, що її зробили Бескид та Жаткович на Паризькій конференції, було не тільки те, що вони випередили представника уряду УНР у Парижі Сиротенка в справі домагання включити Закарпаття в Українську Народну Республіку,⁴⁾ але передусім те, що вони не подбали про визначення мировою конференцією кордонів автономної «країни південнокарпатських русинів», зокрема щодо Словаччини. Ця помилка не уповажених делегатів дорого обійшлася закарпатським українцям. Словаки скористалися з цієї помилки територіяльно (і то по нинішній день), а чехи дістали причину для відсунення введення обіцяної автономії Карпатської України. Справа кордону між автономною Карпатською Україною і Словаччиною була причиною непорозумінь між закарпатськими українцями і чехами та словаками, які згідно з чеською концепцією були т. зв. «чехословаками». Рішенням празької ради міністрів від 7 листопада 1919 був встановлений тимчасовий словацько-український кордон; це рішення проголосив командир антантського війська на Закарпатті — французький генерал Геннок — у «Генеральному статуті про устрій та адміністрацію Підкарпатської Русі» як свого роду розпорядок військової влади. З того часу чехо-словацький режим розпочав цілу серію провізорій на Закарпатті, які відволікли встановлення автономії аж до осені 1938 року. Згаданий «Генеральний статут» визначив кордони так: починаючи від міста Чоп на угорською кордоні, лінія йшла на північ до Ужгороду, а звідти по річці Уж до Карпатських гір, так що місто Ужгород припало Карпатській Україні, але залізничний шлях з Чопу до Ужгороду — Словаччині. Цей тимчасовий кордон з незначними корективами на користь Карпатської України залишився до розвалу Чехо-Словаччини.

Перший губернатор ніби автономної Підкарпатської Русі д-р Г. Жаткович уявляв себе в ролі губернатора якогось американського штату і рішуче почав організувати адміністрацію країни. Для цього він мусів насамперед поладнати питання кордону з рештою ЧСР і домогтися виборів до автономного крайового сойму. Уже в Парижі він переговорював у цій справі з Едвардом Бенешом, міністром закордонних справ ЧСР, але Венеш повів справу так, що мирового конференція кордону не устійнила, а передала це питання на вирішення зацікавлених сторін.⁵⁾ Чехи запропонували словакам і закар-

⁴⁾ D. H. Miller, op. cit., Vol. XVI, p. 348.

⁵⁾ C. A. Macartney, „Hungary and her successors“, London, 1937, 220 ff.

патським українцям визначити дефінітивний кордон у безпосередніх переговорах. Однак словаки від таких переговорів відмовилися і почали організувати свою адміністрацію на українських етнографічних землях на схід від лінії Чоп-Ужгород-Ужок. Бувши на посту губернатора, Жаткович домовився з відповідальними чеськими колами в Празі, що кордон між Словаччиною і Карпатською Україною повинен бути встановлений остаточно парламентом ЧСР на підставі спільної пропозиції пражського уряду та губернатора Підкарпатської Русі і ратифікований автономним крайовим соймом. У цьому сенсі було проголошене комюніке від 19 липня 1920, проти якого словаки повели сильну пропаганду.

Порушивши принцип самовизначення народів, що лів в основу словацького визволення з-під угорського панування, словаки захопили під свою адміністрацію 264 громади з українською більшістю населення,⁶⁾ тоді як у межах ніби автономної Підкарпатської Русі залишилися 482 громади. Деякі округи, як Межиляборецька та Стропківська, мали понад 70% українського населення.

Яку політику повели словаки на українській Пряшівщині?

Могло здаватися, що народ, який лише визволився з-під чужого панування, визнає також іншим національностям право на повний національний розвиток. Однак так не сталося щодо Пряшівщини. Треба нагадати, що зараз після створення Чехо-Словаччини словаки мали власну адміністрацію з осідком у Братіславі, яка відразу почала словакізувати Пряшівщину. Уже в 1919 році введено в усі школи словацьку мову навчання і звільнено всіх українських учителів, які відмовилися скласти «присягу словацького вчителя». Перший шкільний інспектор на Пряшівщині Галло рекомендував, а шкільний референт у Братіславі Антонін Штефанік підтверджував звільнення українців з учительських посад за незнання словацької мови, хоч школи в українських селах Пряшівщини належали греко-католицькій епархії. Як далеко йшла політика словакізації, може посвідчити такий документ:

«Шкільний інспекторат у Бардієві

Бардіїв, 25 вересня 1921

ч. 2808-21

Справа: мова навчання в греко-католицьких школах.

Згідно з розпорядком Шкільного реферату від 18 вересня цього року, ч. 790-I, повідомляю всі шкільні уряди, що в тих школах, де згідно з законом XXVII-1907 не допущено руської мови, також і тепер не можна її вводити, якщо мовою навчання в греко-католицьких школах була мова державна (тобто угорська — П. Ю. С.), але

⁶⁾ Statistisches Staatsamt, „Statistische Übersicht der Cechoslovakischen Republik“, Prag, 1930, 244 ff.

треба натомість подбати про те, щоб у цих школах навчання відбувалося мовою державною, тобто мовою словацькою, аж до часу проголошення наслідків перепису населення.

Лядіслав Птачек, шкільний інспектор».

Не інакше проведено й перепис населення в 1921 році, на який посилається п. В. Птачек. Так, земплінський жупан М. Слявік видав перед переписом населення (15 лютого 1921) обіжник, у якому читаємо:

«На Словаччині немає ні русина, ні русинки. Це тільки угорський уряд вигадав їх, щоб відірвати словаків, які говорять земплінським наріччям, від корінних словаків і щоб легше було їх змадяризувати. Цих змадяризованих словаків хочуть тепер відірвати від нас як русинів. Отже ясно, що йдеться не про руську, а про угорську агітацію.

«Словаки із Земплина! Уважайте не тільки на себе, але також на своїх сусідів і поясніть їм, що вони словаки, бо вони говорять по-словацьки, в них словацькі одяг, звичаї та пісні. Правда, в них інша релігія — греко-католицька, яку називають руською вірою, але від того вони не будуть і не є русинами».

(Обидві цитати — документ та обіжник — взяті з книжки Жидовського, стор. 87 та 88).

Не інакше виглядала справа з намаганнями пряшівських українців організувати своє політичне життя. Перед першими виборами до празького парламанту в 1920 році пряшівський жупан Фабрі зарядив, що виборчий список українських (руських) кандидатів може бути прийнятий тільки при умові, що він буде підписаний тисяччю громадян і що всі підписи будуть легалізовані в суді в присутності його, жупана (Жидовський, стор. 88). Очевидно важко було зібрати одночасно у суді аж тисячу осіб. Саме це перекреслило плян Центральної Руської Народної Ради висунути своїх кандидатів. Дискримінація тут ясна, бо від чехо-словацьких партій цей жупан вимагав тільки сто підписів для висунення виборчого списку.

Від словакізації Пряшівщини словаки ніколи не відмовилися. Коли в 1924 році пряшівським єпископом був призначений Діонісій Нярадій, який організував греко-католицьку учительську семінарію (директор — М. Маційович), словаки об'єдналися з москвофілами, щоб у зародку задушити український національний рух на Пряшівщині; під їхнім тиском єпископа Нярадія перенесено до Крижевців у Югославії, а на його місце був призначений Павло Гойдич, ЧСВВ, який повів дуже обережну національну політику. Все ж таки поруч москвофільських читалень «Общества ім. Духновича» постала мережа читалень товариства «Просвіта» з українськими бібліотеками (Степан М. Чегиль, «Народопросвітная работа на Подкарпатской Ру-

си» в збірнику «Подкарпатская Русь за годи 1919-36», Ужгород, 1936, стор. 113-120). Треба нагадати, що згідно з законом 1919 року в кожній місцевості повинна бути громадська бібліотека мовою більшості населення. На Пряшівщині в 264 громадах з українською більшістю населення уряд організував тільки 19 громадських бібліотек, і то москвофільських (за станом на 31 грудня 1927).⁷⁾ Лише після довгої завзятої боротьби у 1935 році створено в 60 місцевостях москвофільські народні школи та одну середню («горожанську») школу в Межиляборці; заходами єпископа П. Гойдича в 1936 році відкрито першу приватну гімназію — також москвофільську. Ніби завершенням змагань за самозбереження були збори політичних діячів Пряшівщини (17 серпня 1936), на яких вирішено домагатися, щоб при введенні автономії для Підкарпатської Русі прилучити до неї також Пряшівщину (Жидовський, стор. 91).

Також у 1936 році обидва політичні відлами на Закарпатті — українська Перша Центральна Руська Народна Рада і москвофільська Руська Народная Рада — знайшли тимчасово спільну мову і підготували законопроект про автономію Підкарпатської Русі, де була висунена вимога щодо прилучення Пряшівщини. У 3 та 4 параграфах «Проекту закону Центральної Руської Народної Ради про конституцію Підкарпатської Русі» (Ужгород 1937) була точно визначена територія автономного Закарпаття і сформульована вимога, щоб усі території на захід від річки Уж, у більшості заселені русинами-українцями, були прилучені до Підкарпатської Русі.

Хоч автономісти з Словацької людової партії з о. А. Глінкою на чолі бльокувалися з москвофільсько-мадяронськими автономістами з Автономного земледільського союзу з Іваном Куртяком на чолі (після його смерті — на чолі з Андреем Бродієм) проти чеських централістів, ні Куртякові, ні Бродієві не вдалося домовитися з о. Глінкою у справі Пряшівщини. Також Степан Фенцик не міг домовитися з Каролем Сідором, хоч вони обидва орієнтувалися на Польщу — перший був субсидійований поляками, другий був переконаним польонофілом.

II

Коли в жовтні 1938 ЧСР була фактично перетворена в чехословацьку-українську федерацію і коли постали автономні краєві уряди Словаччини та Карпатської України, питання словацько-українського кордону знову виринуло на денний порядок. Під час першої масової маніфестації, яка відбулася в Ужгороді 12 жовтня 1938 з приводу прибуття з Праги першого автономного закарпатського

⁷⁾ Statistisches Staatsamt, op. cit., 244 ff.

уряду, д-р Юлій Брацайко ствердив у своїй промові, що «треба буде також поширити і забезпечити границі нашого краю так, щоб усі русини-українці од Попрада аж до Тиси могли користати з наших прав і з нашої незалежности» («Нова свобода», Ужгород, 14 жовтня 1938).

У першому автономному уряді, що його очолив А. Бродій, С. Фенцик посів пост міністра для поладнання справи спірного словацько-українського кордону. Він двічі доповідав на засіданні ради міністрів про свої намагання, які закінчилися безуспішно («Нова свобода», Ужгород, 21 та 26 жовтня 1938). Пізніше прем'єр Словаччини Тісо інформував прем'єра Карпатської України о. д-ра Августина Волошина, що справи не полагоджено тому, що Фенцик поведився так, ніби навмисне хотів спровокувати ворожнечу («Нова свобода», Хуст, 11 листопада 1938). Цій заяві Тіса можна вірити, бо Фенцик справді не на те входив до уряду Бродія, щоб робити щось конструктивне; його мета і завдання були цілком інші. Хоч словацький уряд погодився на переговори в справі кордону, в день виборів до словацького крайового союму, 18 грудня 1938, прем'єр Тісо склав по радію таку заяву: «Русини у вільній Словаччині . . . матимуть можливість без перешкод розвиватися на полі господарському, соціальному та політичному», але «ми не сміємо і не будемо терпіти жадних вчинків, скерованих проти цілоти Словаччини» («Нова свобода», Хуст, 25 грудня 1938). У цій промові Тіса впадає в очі відсутність згадки про право українців Пряшівщини на національно-культурний розвиток. Отець Тісо погрожував у цій промові всім тим пряшівським українцям, які вестимуть акцію за об'єднання Пряшівщини з Карпатською Україною, концентраційним табором в Ілаві.

Після виборів до союму одним з перших кроків словацького автономного уряду було провести перепис населення, що сталося 31 грудня 1938 без будь-якого порозуміння з урядом Карпатської України. Перепис підготовано майже таємно, також майже таємно проведено його. Лінія «словакізації населення» була цілковито дотримана так, як і в попередніх переписах, проведених у час ЧСР. Ось деякі статистичні дані угорського, чеського та словацького переписів населення на Пряшівщині:

За угорським переписом 1880 року було тут 127 747 греко-католиків, у тому числі 88 010 русинів; 1890 — 130 431 греко-католик, 96 331 русин; 1900 — відповідно 139 586 і 99 120; 1910 — відповідно 152 358 і 111 280.

За чехо-словацьким переписом 1919 року на Пряшівщині жило 203 255 греко-католиків, у тому числі тільки 93 411 русинів, тобто на 17 869 менше, ніж у 1910 році. За переписом 1921 року «впала» навіть кількість греко-католиків — до 193 261, а русинів — до 85 628. На цьому місці слід ще раз нагадати вже згадуваний циркуляр земплінського жупана М. Слявіка, в якому говорилося, що на Словач-

чині взагалі немає русинів-українців і що всіх греко-католиків треба записувати під час перепису населення як словаків. За переписом 1930 року на Пряшівщині жило 217 546 греко-католиків та 9 076 православних, у тому числі всього 91 079 русинів.

Але в зменшуванні українського населення Пряшівщини найдалі пішов уряд автономної Словаччини — його перепис населення виявив тільки 79 000 русинів-українців, при чому не опубліковано статистичних даних про віровизнаневу приналежність населення.

Уряд Карпатської України, очолюваний о. А. Волошином, склав формальний протест перед словацьким урядом проти метод, стосованих у переписі населення, заявивши про цьому, що українці не можуть визнати наслідків цього перепису. Одночасно цей уряд висловив домагання включити Пряшівщину в склад Карпатської України. Офіціоз урядової партії «Нова свобода» від 15 лютого 1939 писав з цього приводу: «... Підкреслюємо, що віра греко-католицька є нашою національною вірою. Хто є греко-католиком, є разом теж і українцем. Так само є то з нами, як є то з ізраелітами. Хто є ізраелітською віри, є жидом або жидівського походження. Хто є греко-католиком, є українцем або предки його були українцями».

Наявність мадяризації українського населення до 1918 року всім відома. Все ж таки за даними угорської статистики кількість українців на Пряшівщині зростає впродовж 30 років на 23 270 осіб, при чому не вільно забувати, що в 1880-1900 рр. мала місце досить масова еміграція до Америки. Але як пояснити такий великий спад українського населення за даними чеських та словацьких переписів? Не можна ж поминути факт, що по першій світовій війні масова еміграція до Америки була припинена і що природний приріст становив тоді 28 до 38 осіб на 1 000 населення. Якщо взяти пересічний приріст 3,3% на рік, то за 19 років (1919-38) українське населення Пряшівщини мусіло б зрости до 155 тисяч, а тим часом словацький перепис виявив тільки 79 тисяч українців. Такого темпу денационалізації не досягли навіть угорці! З другого боку, якщо взяти за основу греко-католицьке віровизнання як однозначне з приналежністю до української національності, то при кінці 1938 року на Словаччині повинно було б бути коло 335 тисяч українців.

Тепер чи не всі словаки за кордоном посилаються на свій перепис населення як на найвірогідніший.

Уряд автономної Словаччини заборонив усі політичні партії, крім «Глінкової словацької трудової партії» (ГСЛП), як також і всі молодіжні організації, за винятком «Глінкової гвардії» та «Глінкової молоді». У соймових виборах був допущений тільки список кандидатів ГСЛП, на якому були також прізвища двох репрезентантів українського населення Пряшівщини. Цей факт трактувався українцями як посилення словакізації і позбавлення їх національно-політичних прав; тому українці в більшості бойкотували вибори

— в українських виборчих округах урядовий список здобув тільки 38% тих, що мали право голосувати.

Один з керівних словацьких політиків, д-р Кароль Сідор, який був віцепрем'єром у центральному уряді в Празі, заявив у розмові з кореспондентом чеського щоденника «А-Зет» (1 січня 1939): «Ставлення Словаччини до українського руху (на Карпатській Україні — П. Ю. С.) офіційне. Чи українська національна орієнтація являє собою справжній вияв почуттів русинського народу, покажуть лише вибори до крайового сойму». Щоб підкреслити свій сумнів, він подав фактично низькі цифри голосів, віддані у виборах 1935 року за партії, очолювані о. А. Волошином і Юліаном Реваєм. Одночасно він твердо боронив існуючий кордон між Словаччиною і Карпатською Україною. Характеристика взаємин між словаками і закарпатськими українцями, подана К. Сідором, справді відзеркалювала існуючий стан, хоч з боку уряду Волошина були намагання, щоб ці взаємини перевести з площини офіційної на площину добросусідських та дружніх взаємин. На це були, здавалося, об'єктивні причини: спільними заходами можна було добитися кращих результатів у переговорах з Прагою; Угорщина ж посягала не тільки на Карпатську Україну, але також і на Словаччину. Причини для тільки «офіційних взаємин» з боку уряду Тіса були дуже глибокі. Коли в інтересі Карпатської України було зберегти єдність зфедерованої ЧСР, щоб уможливити всебічний розвиток українців в автономній Карпатській Україні, то словаки прагнули до проголошення державної самостійности і тим самим до розвалу існуючої федерації трьох народів. Очевидно, закарпатські українці також плекали ідею самостійної соборної української держави, але евентуальне прилучення Карпатської України до неї не мусіло обов'язково довести до розвалу ЧСР, як це було у випадку Словаччини.

Провідника словацьких автономістів о. А. Глінку еднали з поляками та угорцями давні тривалі зв'язки: уже в 1919 році він разом з своїм товаришем у політичній боротьбі Франтішком Єглічкою таємно поїхав до Парижу, щоб там домогтися міжнародної гарантії для автономії Словаччини; він покористувався тоді польським паспортом.⁸⁾ По невдалій місії Глінка повернувся тоді на Словаччину, де був заарештований. Розчарований Єглічка переїхав до Будапешту, звідки повів гостру пропаганду проти чеського режиму під претекстом домагання автономних прав для Словаччини. Акція Єглічки була на користь угорському ревізіонізму, який підтримувала також Польща. З-поміж закарпатських русинів угорці мали в себе Миколу Куткафалвія («Русин», Ужгород, від 20 листопада 1920), а відтак колишніх греко-католицьких єпископів Антона Паппа з Мукачева та Василя Новака з Пряшева. Наприклад, ужгородське «Українське сло-

⁸⁾ Jozef Lettrich, „History of Modern Slovakia“, New York, 1955, p. 73.

во» від 15 травня 1932 повідомляло, що єп. Пап, який проживав у Мішкольці на Угорщині, вислав ніби для допомоги потребуючим у закарпатській Верховині сім вагонів пшениці через депутата А. Бродія, провідника москвофільсько-мадяронських автономістів, хоч на ділі це була угорська допомога Бродієві для ведення виборчої кампанії, до речі, допомога дуже успішна. На самому Закарпатті політичну лінію Угорщини проводили в життя І. Куртяк, А. Бродій та С. Фенцик, які прикривалися політичною програмою автономізму і москвофільством у культурній ділянці.

Закарпатські мадяроно-москвофіли мали дещо спільне з словацькими «глінківцями». Коли в червні 1938 представники американських словаків привезли до Братислави оригінал документу т. зв. Пітсбурзького договору, то, повертаючи до США, вони зупинилися у Варшаві, де в таємних розмовах заявили, що словаки прагнуть до державної самостійности під протекторатом Польщі і до економічної співпраці з Угорщиною та Німеччиною. Голова Словацької ліги в Америці д-р П. Р. Глетко заявив тоді, що американські словаки підтримують таку концепцію.⁹⁾

Після смерті о. А. Глінки в серпні 1938 на чолі словацьких автономістів став о. Йозеф Тісо, який однак не посідав такого авторитету серед «глінківців», як о. Глінка. В той час у партії виразно зарисувалася друга течія, яка орієнтувалася на Німеччину, її очолювали д-р Фердінанд Дюрчанський та Шаньо Мах, а після виходу з чеської в'язниці — також д-р Войтех Тука. Останній був засуджений на 10-річне ув'язнення за статтю п. н. «Вакуум юріс», де він з приводу десятої річниці постанови ЧСР доводив, що чеський режим, зламавши Пітсбурзький договір про автономію Словаччини, не має жадної юрисдикції над Словаччиною. Д-р Кароль Сідор очолив те крило «глінківців», які прагнули до самостійної Словаччини під протекторатом Польщі. В розмові з Стефаном Ключураком (пізнішим міністром Карпатської України) Сідор подав три причини словацької орієнтації на Польщу: Польща — велика, 34-мільйонна слов'янська держава; вона католицька; вона антикомуністична («Нова свобода», Хуст, 2 листопада 1938). Одночасно в Будапешті перебував в той час колишній секретар Глінкової партії Імре Мочік, який орієнтувався на Угорщину.

Улітку 1938 року лідери словацьких автономістів були поділені так, як і великою мірою були поділені протектори цих різних течій. Угорщина вимагала повернення Словаччини та Закарпаття під корону св. Стефана. Польща підтримувала Угорщину, якщо мова йшла про українське Закарпаття, але щодо Словаччини мала свої власні плани. Гітлер як головний актор у цій грі не висловлював ясного погляду щодо цього комплексу справ, хоч принципово підтримував

⁹⁾ Colonel Joseph Beck, „Dernier Rapport: Politique Polonaise — 1926-39“, Bruxelles, 1951, 171 ff.

угорські ревізійністичні пляни, бо вони полегшували йому реалізацію власних плянів. Уже в 1936 році Гітлер домовився з адміралом Горті (регентом Угорщини) щодо розподілу Чехо-Словаччини. Для Горті тоді було самозрозумілим, що Угорщина дістане за свою участь у розподілі Словаччину та Карпатську Україну.¹⁰⁾

Немає сумніву, що словаки не бажали повертатися в межі Угорщини. Тому, здобувши автономію на початку жовтня 1938, представники пронімецького та пропольського крил Глінкової партії посилили контакти з своїми протекторами. К. Сідор, міністер автономного словацького уряду та віцепрем'єр федерального уряду в Празі, поїхав до Варшави, де 19 жовтня 1938 вів розмови з Юзефом Бекком та його заступником у міністерстві закордонних справ графом Шембеком. Там була узгоджена тактика для досягнення самостійности Словаччини т. зв. «легальним шляхом», тобто по тій самій лінії, що її з'ясували полякам у травні 1938 представники Словацької ліги в Америці П. Глетко, Й. Глушек, М. Сінчак та о. А. Ролік. При цій нагоді було порушене також ставлення Словаччини до питання Карпатської України, що його від імени словаків Сідор здефініював як цілковито індиферентне (Летріх, цитована праця, стор. 101), тобто, іншими словами, Сідор не заперечував встановленню спільного польсько-угорського кордону коштом Карпатської України. Це було саме в час, коли Польща та Угорщина, підтримані італійським диктатором Муссоліні, розгорнули завзяту дипломатичну, пропагандистську і терористську акцію за повернення Карпатської України в кордони Угорщини.

Пронімецьке крило Глінкової партії повело ще жвавішу акцію, мабуть, тому, що нацистська Німеччина виявила велике зацікавлення Словаччиною, як фактором, що зможе полегшити розвал ЧСР. Улітку 1938 дійшло до таємного порозуміння між Партією судетських німців під керівництвом К. Генляйна і Глінковою СЛП, як також між «генляйнівцями» і представниками угорської національної меншини в ЧСР, яких очолював граф Естергазі. Тоді створився спільний фронт цих трьох партнерів у празькому парламенті; цей фронт підтримали також мадяронсько-москвофільські русини Бродій та Фенцик. Українські депутати в празькому парламенті цього німецько-угорсько-словацького фронту не підтримали.¹¹⁾

Не дивно, що двері високих достойників гітлерівської Німеччини були відкриті для словацьких «глінківців» — Войтеха Туки, Фердинанда Дюрчанського, Шаня Маха, Мурґаша та інших. Германн

¹⁰⁾ „Documents on German Foreign Policy“ (DGFP), Series D, Vol. II, Doc. No. 114;

Malcolm Muggeridge (ed.), „Ciano's Diplomatic Papers“, London, 1948, pp. 36-37.

¹¹⁾ „DGFP“, Ser. D, Vol. II, pp. 124-125 & Docs. 487, 506, 536;

„Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal“, Nürnberg, 1947, Vol. III pp. 71-77, 147-148.

Герінг приймав їх кількакратно і заявляв їм про підтримку Німеччини.¹²⁾ Цій групі словаків ішлося тільки про те, щоб вичекати найвигіднішої обставини для остаточної акції проти чехів, а гітлерівському режимові — про те, щоб якнайкраще синхронізувати свою протичеську акцію з акцією словаків та угорців. Треба визнати, що німці знаменито впоралися із своїм завданням. Назовні вони удавали оборонців принципу самовизначення народів, що могло стосуватися також і Карпатської України. Поляків вони страшили творенням української держави на всіх українських землях, початком чого мала бути автономізація Карпатської України, а угорцям заявляли, що політика самовизначення народів не може бути порушена вимогами угорського ревізіонізму кордонів.

На цьому місці годі докладно ілюструвати всі словацькі переговори з гітлерівською Німеччиною. Вистачить згадати тільки найхарактеристичніші факти. Сюди належать відвідини Тіса, Дюрчанського та карпатсько-українського міністра д-ра Едмунда Бачинського в Гітлера та Ріббентропа (Берхтесгаден, 19 жовтня 1938). Це відбулося в повній згоді з празьким урядом; ішлося про те, щоб з'ясувати словацькі та карпатсько-українські позиції супроти угорських вимог. Бачинський вів розмови в присутності словаків, але основні словацько-німецькі переговори відбулися при його відсутності.¹³⁾

Бачинський гідно боронив карпатсько-українські інтереси так, що Ріббентроп міг пізніше покористуватися його аргументами під час арбітражних переговорів з італійським міністром закордонних справ графом Чяно у Відні, 2 листопада 1938.

Сьогодні важко простежити, чи був це тільки збіг обставин, чи, може, наслідком синхронізації акції словаків та угорців, що саме в той час, як Угорщина плянувала збройний напад на Закарпаття, Тука, Дюрчанський та інші словацькі достойники відвідали Гітлера, Герінга та Ріббентропа. 14 жовтня 1938 — тобто кілька днів після перетворення ЧСР у федерацію чехів, словаків та закарпатських українців і саме в час найрішучіших вимог угорського уряду та Польщі щодо приєднання Закарпаття до Угорщини — Дюрчанський та Мах разом з провідником словацьких німців Францом Кармазіном відбули таємні наради з маршалом Герінгом і домовилися з ним щодо проголошення повної самостійности Словаччини зараз після виборів до словацького сойму, при чому Герінг пообіцяв словакам всебічну допомогу.¹⁴⁾ 11 листопада 1938, саме один день після віддачі Мукачева та Ужгороду Угорщині на підставі Віденського арбітражу, Дюрчанський та Кармазін разом з Едмундом Фезенмаєром (уповноважений Герінга для спеціальних доручень, який побував

¹²⁾ „DGFP“, Ser. D, Vol. IV, pp. 171-172.

¹³⁾ „DGFP“, Ser. D, Vol. IV, Doc. 72.

¹⁴⁾ „DGFP“, Ser. D, Vol. IV, Doc. 68; „Trial (of Nuremberg)“, III 1948-1949.

у той час на Словаччині) мали розмову з Герінгом у Берліні, в якій стверджено, що «метою словаків є самостійна Словаччина з автономною Карпатською Україною в ній».¹⁵⁾ Однак Гітлер порадив Герінгові 17 листопада, щоб той покищо залишив цю справу.

Коли після Віденського арбітражу уряд Волощина висунув питання про конечність мирно та по-добросусідськи поладити справу словацько-українського кордону, то, як інформував 20 листопада 1938 німецький посол у Будапешті О. фон Ердманнсдорф свого міністра в Берліні, «словаки просили в угорців підтримки проти українських претенсій до частини Східної Словаччини».¹⁶⁾ Це сталося саме тоді, коли сто італійських літаків стояло напоготові допомогти угорській армії силою окупувати Карпатську Україну.¹⁷⁾ Берлін спротивився тоді спільній угорсько-італійській агресії. Коли Угорщина вирішила напасти на Карпатську Україну в день виборів до першого сойму, тобто 12 лютого 1939, в той же час Тука в товаристві Кармазіна відвідав самого Гітлера і просив його допомогти Словаччині державно усамостійнитися.¹⁸⁾ При цій нагоді Гітлер не тільки пообіцяв дати допомогу, але й заохотив словаків проголосити самостійність. Того ж дня Німеччина спротивилася угорським плянам окупувати Карпатську Україну під час виборів, але одночасно устами державного секретаря в міністерстві закордонних справ Ернеста фон Вайцзеккера пообіцяла угорцям та італійцям, що «Будапешт своєчасно буде поінформований, як німці вирішать цю справу»,¹⁹⁾ тобто віддачу Закарпаття Угорщині.

Існують документи, які вказують на те, що італійський посол у Празі вів при кінці лютого 1939 переговори з деякими членами автономного уряду Словаччини, що Угорщина була б згідна повернути Словаччині місто Кошиці, яке Словаччина втратила у Віденському арбітражі, якщо словаки спричиняться до угорської окупації Закарпаття. Також польський посол у Празі Казімерж Папее вів із словаками подібні переговори. При цьому і поляки, і італійці намовляли словаків проголосити свою повну державну самостійність, знаючи, що тим способом Карпатська Україна буде відділена від решти ЧСР, а це промостило б Угорщині шлях до Карпат. У цій ситуації угорський уряд проголосив 8 березня 1939 свою незацікавленість щодо Словаччини і одночасно запропонував Празі, ... щоб вона «продала» Карпатську Україну.²⁰⁾

Як видно з сказаного, активним співзмовником проти чесько-словацько-української федерації у формі ЧСР був державний секре-

¹⁵⁾ „DGFP“, Ser. D, Vol. IV, Docs. 112, 120.

¹⁶⁾ „DGFP“, Ser. D, Vol. IV, Doc. 130.

¹⁷⁾ Malkolm Muggeridge (ed.), „Ciano's Diary — 1937-38“, London, 1952, p. 197.

¹⁸⁾ „DGFP“, Ser. D, Vol. IV, pp. 208-209 & Doc. 168.

¹⁹⁾ „DGFP“, Ser. D, Vol. IV, Doc. 165.

²⁰⁾ „DGFP“, Ser. D, Vol. IV, Docs. 177, 180, 182.

тар для справ німецької меншини в Словаччині Франц Кармазін. Він зробив деякі натяки перед закарпатськими українцями про словацькі самостійницькі пляни. 20-24 лютого 1939 депутат сойму Михайло Тулик та директор поліції в Хусті Юрій Білей відвідали Братіславу, щоб від словаків довідатися про їхні пляни. Словацькі політики досить зручно відмовчалися, зате Кармазін частинно поінформував їх, що сигналом до акції буде спроба Глінкової гвардії зайняти залізничну лінію між Перечином і Березним, яка вела через територію Карпатської України. Тулик і Білей зобов'язалися тримати цю інформацію в суворій таємниці; в Хусті вони поділилися цією інформацією тільки з дуже вузьким колом політиків — Августином Штефаном, Федором Реваєм, Андрієм Вороном та д-ром Володимиром Комаринським. Ф. Ревай, голова Українського національного об'єднання (УНО), поінформував про словацькі пляни прем'єра Волошина і свого брата міністра Ю. Ревая. (Ця інформація походить від проф. Августина Штефана, колишнього голови карпатсько-українського сойму і міністра освіти та віровизнань).

На «сигнал» не довелося довго чекати. У перші дні березня керівники залізничних станцій на лінії Невицьке-Ужок дістали від дирекції залізниць у Братіславі доручення, щоб вони негайно переслали всі гроші та інвентар до братіславської дирекції. Українські залізничники заалармували уряд у Хусті, який від Братіслави зажадав офіційного висноження в цій справі. У відповіді було сказано, що це — тільки помилка, яка трапилася одному підрядному урядникові. Однак у ніч на 12 березня Глінкова гвардія намагалася збройно опанувати цю залізничну лінію, але дістала відсіч від Карпатської січі, що була приготована на такий «наскок».

Словаки не інформували закарпатського уряду про свої пляни аж до останньої хвилини свого усамостійнення.

*

Після розвалу Чехо-Словацької Республіки й окупації Карпатської України Угорщиною словаки неприхильно поставилися до закарпатської еміграції на Словаччині. З'єднання Карпатської січі, які перейшли до Словаччини, були негайно роззброєні та інтерновані в Кам'яниці над Цірокою. Лише після наполегливих заходів членів закарпатського уряду звільнено інтернованих і переведено до Братіслави, де їхне прохарчування перебрали німці. Те саме сталося з учнями Свалявської торговельної академії з її педагогічним складом на чолі з директором Августином Штефаном. Академія продовжувала згодом навчання на території Словаччини, але словацький уряд не тільки не дав їй жадної допомоги, але навіть зарядив, щоб на свідоцтвах було виразно зазначено, що вони «на Словаччині не дійсні».

А як стояла справа з Пряшівщиною? У період самостійности Сло-

ваччини ще більше посилилася словакізація, яка дійшла аж до єпископської палати в Пряшеві. В українських греко-католицьких церквах проповіді виголошувалися словацькою мовою. Так за режиму о. д-ра Йозефа Тіса постали «словаки греко-католицького віровизнання».

Коли колишній секретар прем'єра Волошина Іван Рогач почав видавати на Пряшівщині українську газету, словацький уряд заборонив її, а Рогача виселив поза кордон Словаччини. А коли президент Карпатської УР України о. А. Волошин відвідав президента самостійної Словацької Республіки о. Й. Тіса і повів з ним розмову про покращення долі Пряшівщини, то почув від свого приятеля таку відповідь: «Забери всіх своїх русинів у путтон і винеси їх із Словаччини» («путтон» — наплечна бочка для ношення винограду). Почувши таку відповідь, о. Волошин залишив президентську канцелярію без слова.

III

Українська Пряшівщина відіграла важливу роль у боротьбі проти мадяризації цілого Закарпаття і за збереження свого українського національного обличчя. В добу «Весни народів» (1848 рік) Пряшівщина видала такого політика, як д-ра Адольфа Добрянського, що мав великий вплив у політичному житті українців усїєї Австро-Угорщини. Але словаки хочуть привласнити його собі і в книжці «Сльовенска властїведа («Словацьке вітчизнознавство») говорять про нього як про «словацького депутата в угорському парламента в Будапешті». Пряшівщина видала також національного будителя закарпатських русинів-українців о. Олександра Духновича, автора вірша «Я русин був, есьм і буду», якого за цей вірш мучили в угорських тюрмах. Він є також автором гімну закарпатських русинів «Подкарпатській русини, оставте глибокий сон», який він написав приблизно в той час, коли Т. Шевченко закликав «Вставайте, кайдани порвіте!». Духнович утримував тісні зв'язки з галицькою «Руською трійцею», зокрема з Яковом Головацьким. Хоч він був депутатом угорського парламенту, який у 1848 році засідав у Братиславі і проголосив самостійність Угорщини під проводом Ляйоша Кошута, його переслідували за те, що солідаризувався з А. Добрянським та галицькими українцями, які виступали проти угорських намагань неподільно залпанувати над закарпатськими українцями.

З української Пряшівщини походять: відомий вчений Михайло Балудянський (1769-1847), монах Арсеній Коцак (1734-1800), який був виховником у монастирях у Мукачеві, Марії-Повч та Імстичеві, теолог Анатоль Кралицький (1835-1895), що був ігуменом Маріїнсько-Повчанського монастиря. Серед поетів та письменників, яких видала

Пряшівщина, визначається о. Олександр Павлович (1819-1900), завзятий оборонець кирилиці в школі та церкві Пряшівщини, і Юлій Ставровський-Попрадов (1850-1899), співробітник журналів «Світ», «Новий світ», «Карпати», «Листок» та інших. Слід нагадати, що всі вони писали мовою, зближеною до церковно-слов'янської; але це був «дух часу» і в Галичині, і на Буковині. Всі вони говорили про русинів так, як і досі ця назва збереглася на Пряшівщині. Вони вийшли з нашого народу, серед нього жили і для нього працювали.

Уже в час між обома світовими війнами в деякі школи на Пряшівщині була введена українська літературна мова, в тому числі в учительській семінарії в Пряшеві, засновником якої був єпископ Діонісій Нярадій, а директором — М. Маційович. Але проти української мови в шкільництві словаки повели безпощадну боротьбу.

Деякі емігрантські словацькі політики хочуть тепер переконати українців, що Україна повинна зректися Пряшівщини на користь Словаччини, бо, мовляв, для 50-мільйонної нації Пряшівщина — «це крапля в морі», а для малого словацького народу — «це справа життя». Так висловлювався, наприклад, д-р Йозеф Павчо на з'їзді закарпатських українців в Авгсбурзі в 1948 році. Інші, наприклад, д-р Кіршбавм з Монреалю, намагаються стосувати таку методу: на підставі перепису населення з грудня 1938 вони доводять, що на Пряшівщині немає русинів і що там залишилися тільки «словаки римонта греко-католицького віровизнань».

А в той час на Пряшівщині постають українські школи, появляються українські публікації з літератури та фолкльору і наукові праці з етнографії, організуються з'їзди тощо. Над цим усім працюють українці, які там живуть.

Юрій ЛУЦЬКИЙ

ЛЕГКОСИНЯ ДАЛЬ

Ваплітянський збірник

Книга розміром на 10 друкарських аркушів великого формату містить твори, листування, документи колишніх ваплітян: М. Хвильового, П. Тичини, В. Сосюри, О. Довженка, М. Бажана, М. Куліша, А. Любченка. Значна частина матеріалів публікується вперше. 20 ілюстрацій на окремих вкладках.

Ціна — 3,50 дол. або рівновартість в ін. валюті. У Німеччині — 12 нім. марок.

Замовляти в нашому видавництві.

СИЛЮЕТИ

РОСТИСЛАВ Л. ХОМ'ЯК: **ВІТАЛІЙ КОРОТИЧ ЗБЛИЗЬКА**

Віталій Коротич — поет. Віталій Коротич — лікар. Віталій Коротич — артист телебачення. Віталій Коротич — представник молоді генерації на Україні. Немає одного Коротича; чи радше — є одна багатогранна особистість — Віталій Олексійович Коротич.

Він — родом з Києва і там таки живе, але для нього не чужі і Львів, і Карпати, і Грузія, і Теодосія (в Криму, де він любить рибалити), і Москва, і Варшава. Останнім часом Коротич випробував і торонтське метро, оглянув Монреаль з гори Мавнт Роял, їв помаранчі в тінях будинків парламенту в Оттаві, пив каву з студентами Манітобського університету у Вінніпезі, спостерігав канадські методи сільського господарства в околицях Ріджайни і Саскатуну.

Три місяці 1965 року (лютий-травень) цей цікавий молодий чоловік (але не молодий поет, прошу: «Який же я молодий поет, коли мені під тридцятку, а зараз хлопці на десять літ молодші за мене пишуть вірші») прожив у Канаді як стипендіат ЮНЕСКО. Його завданням було вивчати культурні і розвагові програми у молодій країні. (Канада святкуватиме століття свого народження щойно в 1967 році). Офіційно — Коротич був у Канаді як член Комітету молодіжних організацій України і як заступник голови Київського товариства творчої молоді. У програмі цієї подорожі представники міністерств освіти поодиноких провінцій, що він їх відвідував, і представники федерального міністерства зовнішніх зв'язків водили Коротича по школах і театрах, по студіях радіо і телебачення, по розвагових таборах для дітей і по тюрмах, по музеях і по шпиталях, по фармах і по спортових залах. Така програма тривала звичайно від 10 ранку до 4 по полудні. Вечори в Коротича звичайно були вільні. Цей «вільний» час він майже виключно присвятив одній частині канадської спільноти — українцям.

ВДАЛИЙ ВИКОНАВЕЦЬ

Для українців у Канаді Віталій Коротич, який до того часу з'являвся там тільки на сторінках преси, вперше появився власною особою: високий, худорлявої, але випортованої будови, з чорним, прорідженим волоссям, сильним заростом на обличчі, гострим ро-

зумом, гумором і... (на це звернула увагу не одна добродійка, яка слухала його) «чудовою українською мовою». Його поява в Канаді створила сенсацію, яка спалахнула трохи непевно: Коротич найперше заїхав у Канаді до Оттави, але там перших два дні сидів і нікого з українців не бачив, тільки «лежав на ліжку в готелі Лорд Елгін і їв апельсини». Зате перед його від'їздом, на початку травня, оттавці влаштували йому літературний вечір.

Щойно в Торонто, де Коротич перебував найдовше, він наробив найбільше шуму. Він заїжджав до цього другого найбільшого міста Канади тричі: вперше на тиждень, перед подорожжю в західні провінції, до міст Вінніпегу, Ріджайни і Саскатуну; вдруге на два тижні; і втретє — на один вечір, по дорозі з Лондону (Онтаріо) до Монреалю.

Хоч були особи і групи, які нейтрально, а то й вороже ставилися до цього поето-лікаря з столиці України, він все таки завоював увагу українців по обох боках кордону Канада-США. Цю подію чи не найкраще схарактеризував карикатурист «Зенон» у старшопластунському журналі «До висот». Уживаючи жанр американського карикатуриста Файффера, він нашікував серію карикатур «типової знудженої старшої пластунки», яка вже втратила своє українство, яка має досить «академії і партії». У третьому рисунку вона оживає, бо «аж тепер я стрінула Коротича. Що за мужчина!.. який товариський — він з нами навіть на підлозі сидів. Який прекрасний — такий об'єктивний — який чарівний! Віталій Коротич!..» А далі: «Тепер я знову стала партійна людина. Мене партії зворушують, цікавлять, захоплюють... наші коктейл-партії з комуністами».

Дехто в очі говорив Коротичеві, що він приїхав розкладати еміграцію. Інші це писали друком. Ще інші говорили «між собою». Чи справді Коротич «розклав еміграцію»? Це питання можна б поставити на обговорення і, відповідно здефініювавши терміни, можна б навести на це добрі аргументи. Ні, ні, прошу не турбуватися. Плян цієї статті не передбачає такого обговорення.

Але чим же Коротич так заїмпонував назагал знудженій публіці? Так, він приїхав до Північної Америки на вже відповідно підготований ґрунт. Коротич — «шестидесятник», а про шестидесятників уже писали, говорили. Їхні писання передруковували, читали, вирізували і вліплювали в альбоми. Шестидесятниками зацікавилися і партійні особи, і ті, які зовсім колись практично не цікавилися літературою, аналізували їхні твори, як політичні трактати. Зате успіх Коротича полягав у тому, що він не розчарував своїх уболівальників. Він показав, що вміє виступити перед публікою. Цю свою здібність Коротич пояснює зовсім одверто: він, як і його друзі-письменники, працював і працює над собою у читанні своїх творів і в виступах перед публікою, бо їм доводиться виступати три і чотири рази на тиждень.

Перед аудиторією Коротич виявляє якості доброго виконавця. Один із кращих його виступів був його перший літературний вечір

у Торонто. Тут після коротких вступів господарів вечір перебрав у свої руки Коротич. Він підвівся поволі, скромно, ніби сором'язливо, подякував за добрі слова, а тоді вдихнув у груди повітря, підніс угору чоло, простягнув перед себе у лікті зігнуту ліву руку і почав грізним, рубаним тоном деклямувати перший вірш з триптиха про Шевченка:

Я — Шевченко,
Я — вмер.
Я лежу на порозі майстерні...

У другому вірші цього ж триптиха голос Коротича зніжнів. Тут уже обидві його руки простягнені, голова трошки похилена вбік, і він читає:

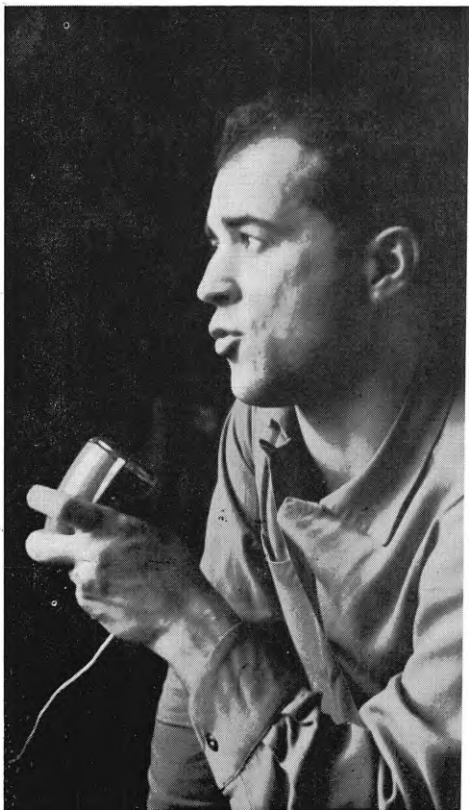
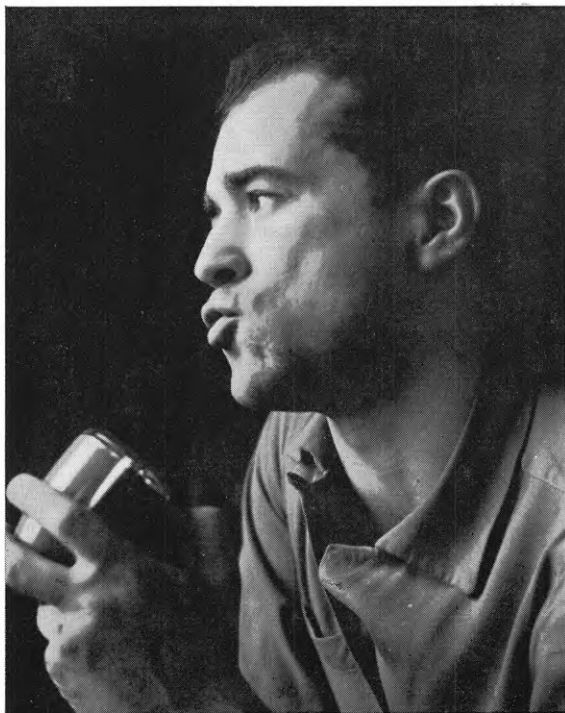
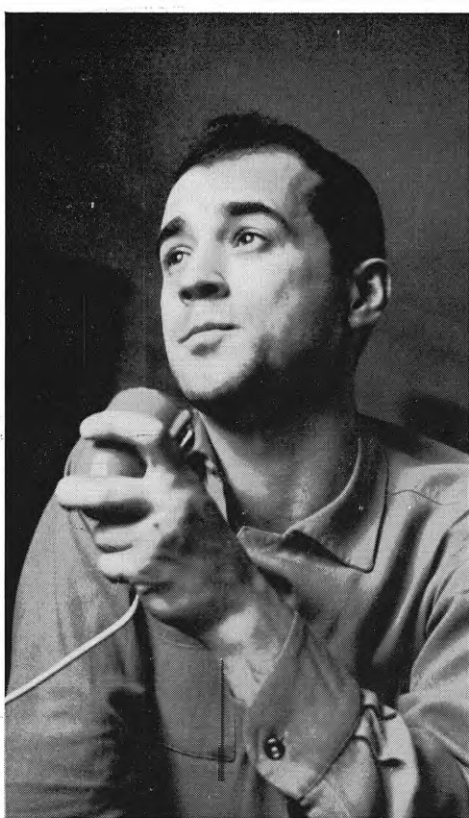
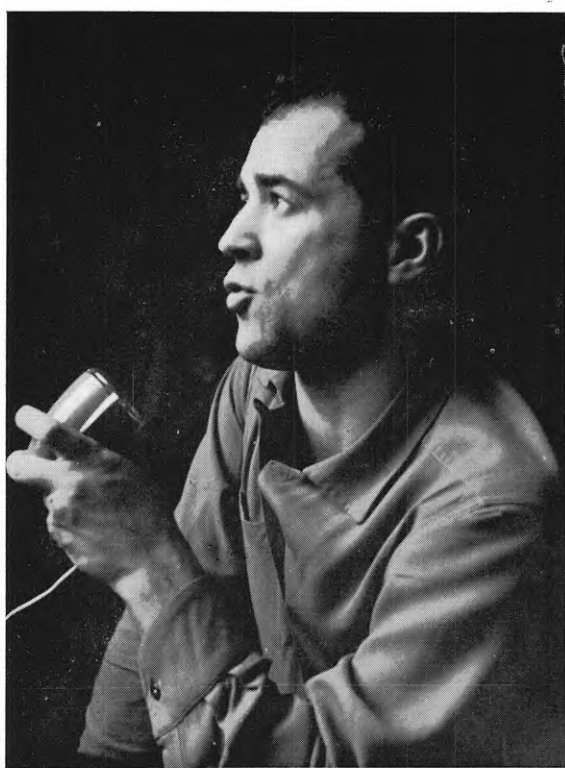
Покохайте її — ту,
Що я не міг покохати...

І в третьому вірші Коротич уже з докором питає і пальцем лівої руки вказує на слухачів:

Де мені ви будете,
В серці, чи в бронзі дім?
Ви якому вкляняєтесь? Чуєте?
Ви — якому?..

І тут ще недавно лагідний і цнотливий Вітя Коротич уже гримить, як прокурор перед обвинуваченим у суді. А в залі в той час повна тиша, і здається, немов кожне його слово зі швидкістю кулі вдає в ціль. Коли ви сидите збоку, «за кулісами», звідки видно виконавця і слухачів, приходять на думку співак народних пісень — американський негр Гаррі Белафонте. Він, як і Коротич, коли виходить на естраду, кидає на слухачів невидимий аркан і тримає його цупко до кінця виступу. Кожний слухач тоді стає бранцем виконавця: слухає його, вдивляється в нього і сміється або плеще в долоні тільки тоді, коли на це дозволить виконавець. Та в цьому співставленні є й відмінності. Белафонте для своїх виступів уживає ще й світляні ефекти, відповідні строї, настроєву музику. А Коротич тримає увагу тих 200 чи 300 осіб у ясній готелевій залі, сам стоїть не на естраді, а просто, за звичайним «президіяльним столом»; єдині «декорації» це — організатори вечора, які сидять побіч зі зложеними руками і похиленими головами, а на столі карафка з водою та склянки, як на зборах.

Перших кілька віршів Коротич прочитав за порядком, немов частини музичного концерту, не дозволивши на оплески. Він закінчував читати один вірш і відразу починав говорити про наступний.

Віталій Коротич перед мікрофоном (Торонто 1965).

Наприклад: «А зараз я згадав один вірш, який мені дуже дорогий. Він написаний ще давно. Це один з моїх ранніх, так...» І тоді він підніс на секунду стиснуті разом долоні до уст, зморщив чоло, при тому згинаючись і знову випростовуючись, вдихав повітря і читав далі.

Такий — на вигляд сценічний — трюк допомагав йому тримати увагу присутніх, без зайвих перерв на оплески і шепоти. Але причина тут ще й інша. Коротич не любить виступати перед аудиторією «з папірцем у руці». Він читає свої вірші з пам'яті і при тому дивиться в очі своїх слухачів. До першого виступу в Торонто він готувався так, що цілий день розмовляв в людьми, які цікаві були його побачити (і з деякими, що з ними Коротичеві було цікаво зустрітись). Годину перед виступом дав себе переконати трохи поспати («А хіба я приїхав сюди, щоб спати? В Києві висплюся»). Це — часто повторювані слова Коротича, який спав по п'ять годин на добу під час подорожі, тоді встав, взяв холодний душ, вдягнув білу сорочку (звичайно воліє ходити в спортових сорочках, без краватки) і написав собі в записнику чотири рядки дрібним шрифтом: це цілий плян програми виступу. Під час виступу Коротич кінчає читати один вірш, і в той же час робить рішення, який вірш буде слідувати. Тому він і не завжди дає нагоду слухачам плескати, а зразу переходить до наступного вірша. Перерви на оплески він робить тільки що п'ять-шість віршів.

Багато разів чути було від тих, які були на виступах Коротича: «Дивіться, яка в нього феноменальна пам'ять. Деклямує цілу годину, і навіть коло нього папірця нема». У Коротича репертуар величезний. Він не виступає з тим самим порядком програми, чи добором два рази. Він знає напам'ять дуже багато своїх віршів і витягає їх, як з картотеки, у відповідним порядку до атмосфери виступу, до реакції слухачів, при тому комбінуючи «тяжкі» вірші з легкими, сатиричними або любовними. (Цих останніх, каже Коротич, у нього мало). Свою пам'ять він пояснює частою вправою. До речі, вірші Коротича завжди з ним. При розмові в ресторані, в переповненому трамваї або під час проходу він скаже: «Я вірш про це написав. Стоп! Зараз... так...» — І починає деклямувати. Або згадає якусь пригоду, чи подорож, чи зустріч, а тоді й поему, пов'язану в тим: розказує і рецитуює...

НЕ БУВ ПРОФЕСОРСЬКОЮ ДИТИНОЮ

Звідки взявся цей Віталій Коротич? Він народився 29 років тому (його день народження припадає на травень) — одинаком у родині науковців: батько — професор, дослідник хвороб, спільних для тварин і людей; мати — фізіолог, під час Коротичевих мандрівок по Канаді готувалася до оборони докторської дисертації. Про свої ран-

ні роки Коротич з усміхом розказує, що він був «вундеркіндом». «Власне я не поет-початківець, бо почав писати дуже рано — з семи років». Виступав на імпрезах, де читав вірші і навіть був запрошений стати юним кореспондентом багатотиражної піонерської газети «Зірка». В середній школі він «перестав бавитися тими речами» і почав цікавитися спортом: футбол, боротьба, стрибання, плавання. Закінчив середню школу з золотою медаллю, що дало йому змогу вибрати собі будь-яку вищу школу. Він вибрав медичний інститут, хоч його вчителі розраховували на те, що він піде до дипломатичної школи. В інституті він повернувся до писання віршів, але писав їх для себе, а публічно виступав з сатирою і репортажами в студентській пресі. Також будши студентом, він зустрівся з телебаченням: батьки виховували його по-спартанськи («Я не був професорською дитиною, і за це я моїм батькам дуже вдячний»), а тому треба було йому заробити кілька копійок на дрібні видатки. Постановник київського телебачення «відкрив» Коротича і запропонував йому бути спортовим коментатором; це приносило йому п'ять карбованців за передачу. «І тоді цього мені вистачало». Зі спортом Коротич далі втримує зв'язок: він бідкався, що цього року вперше не був свідком відкриття футбольного сезону в Києві, а в розмовах часто згадує поодинокі нюанси цікавих матчів. Але в телебаченні він перейшов до літературного відділу.

ВІД АМАТОРА ДО ПРОФЕСІОНАЛА

Етап поета-аматора у житті Коротича закінчився в 1958 році. Тоді він здобув першу премію на конкурсі в Києві за вірші, друковані в студентській пресі. Кар'єра поета розпочалася з 1961 року. До того часу він навіть не знав особисто старших київських літераторів і своїх майбутніх колег-шестидесятників. Про цих останніх він говорить: «Ми якось всі вилупилися в один час». Від 1958 року він не друкувався, але в 1960 році готувалася до друку перша його збірка, і спершу журнал «Вітчизна» (в останньому числі за 1960), а потім тодішня «Літературна газета» (тепер «Літературна Україна») помістили його вірші, вибрані з рукописів до збірки. «Літературна газета» відступила в 1961 році цілу сторінку на «Вірші лікаря Коротича». («Стихи врача Коротича», жартує він, наголошуючи останній склад свого прізвища). Після появи віршів у «Літературній газеті» того ж, важливого для нього 1961 року вийшла і перша книжка «Золоті руки». Його вірші переклали на російську мову, і в Москві написав на них дуже прихильну рецензію Назим Хікмет, тепер уже покійний турецький поет-комуніст, який жив тоді в Росії. У 1961 році Коротич також дістав формальне звання поета: його прийняли до Спілки письменників України (СПУ) за спеціальним рішенням,

бо звичайно, пояснює Коротич, до СПУ не приймають після першої збірки. Кілька місяців пізніше так само прийняли до СПУ Миколу Вінграновського, Євгена Гуцала й Івана Драча.

Перша книжка Коротича, видана малим тиражем, розійшлася дуже скоро. Він сам останнім часом не мав ні одного примірника її, щойно в Канаді дістав відбитку з неї.

Від 1961 року Коротич почав бути відомим: з рецензій, друків, виступів. Рецензії, каже він, були дуже прихильні, але були й не-прихильні. Він почав тоді більше думати й усвідомлювати собі, що з більшою популярністю приходить більша відповідальність. «Тоді стала проблема друкувати тільки так, щоб наступна публікація була кращою за попередню. То єдиний, мабуть, спосіб, щоб не втратити авторитету, і тому я не друкувався якийсь час, а як давав друкувати, то мені ставало страшно. Є багато поетів, які втрачають той критерій: думають, що вони пишуть добре, а пишуть страшну глупоту. Тому я почав більше думати».

У 1962 році поет Віталій Коротич видав другу збірку: «Запах неба». На неї також відгукнувся Хікмет. Він написав, що Коротич зробив між двома книжками крок, який інші роблять за десять років. Він назвав Коротича «справжнім поетом». Але Коротич називає цю рецензію «літературним авансом» на майбутнє: «Я не думаю, що це було так», — каже він. Зате Хікмета він дуже поважає, хоч ніколи навіть не чув його голосу. Він кількакратно телефонував до Хікмета і їздив у Москву, але ніколи його там не заставав. Недавно Хікмет помер, і Коротич тільки відвідав його могилу та поклав на ній квіти і свою збірку поезій.

З іншими шестидесятниками Коротич познайомився, як виходили їхні книжки та при спільних виступах. Один такий виступ Коротич згадує з особливою приємністю. Тоді в Жовтневому палаці в Києві восени 1962 року виступали Максим Рильський, Андрій Малишко, Вінграновський, Драч і Коротич. Про вечір повідомляла тільки одна афіша на Жовтневому палаці, але зала на 2 500 місць була заповнена. «Це мене страшно хвилювало. Тоді ми відчули, що люди чогось хочуть. Люди слухають вірші».

ПРАВО ВВАЖАТИ СЕБЕ ЛЮДИНОЮ

У 1962 році Коротич запланував написати своє кредо у формі книжки: «Нотатки українського лікаря», «Українського» і «лікаря» — підкреслює він. Російський журнал «Юність» запропонував йому написати статтю на цю тему. «Для мене це було добре, бо журнал має великий тираж. Надрукуватися там — значило якось здекларуватися. Я написав статтю про лікарів, яка не була тільки про лікарів; була статтею просто про людську порядність, про моральні категорії,

які визначають існування людини і виходячи з яких людина має право бути на світі і має право вважати себе людиною». Ця стаття появилася в десятому числі «Юности» за 1962 рік, а над книжкою він зараз працює. Рік після цього Коротич написав «не таку переконливу, але важливу для себе статтю» в дев'ятому числі московського журналу «Вопросы литературы»; це був форум молодих радянських письменників, які відповідали на низку питань.

У формуванні своїх поглядів Коротич знаходить собі зразки у людях, гідних наслідування. Тоді він про них говорить, пише і наслідує їх. Два такі зразки, які зарисувалися в поглядах і у вдачі Коротича останнім часом, — це Теофіл Гаврилович Яновський і грузини.

Про лікаря Яновського (він помер у 1928 році, проживши 68 років) Коротич довідався кілька років тому. Він зібрав про цього академіка цілий архів, розмовляв з людьми, які знали його, а потім написав про нього статтю (в шостому числі «Вітчизни», 1964), написав сценарій для телебачення, збирається написати кіносценарій і часто згадує його в розмовах. «Він увійшов у життя моє, як людина з легенди, став на перехресті моїх шляхів», писав Коротич у статті. Він писав про Яновського не як про науковця, фахівця з легеневих хвороб, а як про людину. «Адже людиною він був. Справжньою людиною. Люди не поділяються на інженерів, лікарів та прибиральниць. Вони бувають гарними і поганими. Чесними та нечесними. З благородними та підлими душами. І не існує моральних категорій, специфічних для кожного фаху».

До Грузії Коротич їздив з групою українських літераторів у 1964 році і закохався в цю країну і її людей, бо там «справжні люди». Він з помітним захопленням розказує про грузинів, про їхні старі і досі вживані звичаї, про їхній характер і їхнє джентлменство. Коли йому щось дуже подобається, Коротич стискає руку в кулак, а великий палець підносить вгору і говорить: «Це здорово». Його спогади про Грузію позначені цим виразом і жестом. Коротич написав цикл віршів про цю країну (див. передрук у «Сучасності»).

ЧАС ДЛЯ ДВОХ ЗВАНЬ

Цього року вийшла четверта збірка Коротичевих поезій: «Течія». (Третя — «Вулиця волошок» вийшла в 1963 році). Як письменник, він ще працює над перекладами, виступає публічно і раз на місяць говорить на літературні теми в телебаченні. У 1963 році пробув три місяці в Польщі: викладав на україністичних відділах в університетах. Але поза всією своєю роботою в літературі Віталій Коротич ще й лікар-кардіолог, над яким висить наукова дисертація і ступінь доктора наук. Це становить для нього не абияку проблему. Щоб закінчити дисертацію, йому потрібно майже два роки праці тільки в ді-

лянці медицини, а це значить перервати на той час літературну діяльність. Лікарем і науковцем він хоче лишитися, але й у літературі відчуває для себе потребу. Він працює в Українському інституті клінічної медицини і вважає цей інститут за один з кращих для серцевих недуг в Європі, тому й покидати його не хоче. Та щоб лишитися там, йому треба мати науковий ступінь. Тим часом він працює систематично для того, щоб упоратися з подвійним завданням, тому й тримається суворо встановленої програми дня.

Його день починається о сьомій годині, коли він, «як цвях, на ногах», робить ранню гімнастику, бере холодний душ і їсть снідання. До праці іде пішки півтори години («Це дає мені час на роздуми») і о дев'ятій він на роботі. З інституту виходить о третій і заходить до родичів («Це щоденний ритуал»). До хати приїздить автобусом. Його дружина Зіна — інженер-фізик, працює довше, так що вони приходять додому майже разом. Перед і по вечері він бавиться з сином Андрієм («мій крокодил»), а тоді йде до свого кабінету, сідає за стіл і працює. До десятої вечора хтось може до нього зайти з знайомих або він десь виступає з читанням поезій, але по десятій його не можна турбувати (хібащо це хтось з дуже близьких знайомих, у важливій справі). Так він працює до півночі. По дванадцятій починає закінчувати («хібащо дуже добре пишеться») і о першій уже в ліжку. Коротичі живуть у власному помешканні в новій частині міста: завдаток на житло покрив гонорар з книжки, а тепер вони щомісячно сплачують решту.

Часами доводиться Коротичеві порушити програму дня, як от під час знімання фільму про Яновського для телебачення. Тоді йому доводилося ночами перебувати в студії, бо фільм знімався тільки після закінчення передач, а Коротич написав у ньому для себе ролю розповідача. За це автор мав добру винагороду (не грошову, бо зрікся гонорару): фільм показували аж п'ять разів у київському телебаченні, а недавно, — розказує він, — приїхали до Києва з Москви, щоб вибрати фільми з телебачення для «всесоюзного прокату». З київської студії вибрали лише фільм про Яновського. Фільм дублювали на російську мову, і голос Коротича у здубльованій версії замінений голосом іншого актора. І це добре, бо в Коротича російська мова «... ну, не тее». Він має великий запас російських слів, і синтакса його непогана, але, наприклад, він скаже не «ґаварю», а «гаварю», і не «тагда», а «тогда».

«ПАВЛІК РІЛЕЙШЕНС МЕН»

Крім української і російської, Віталій Коротич ще знає англійську і польську мови. Англійську вивчав у середній школі і дає собі раду в розмові (після трьох місяців у Канаді — краще, ніж давніше), а

читає зовсім легко. Польську вивчив сам, головне для того, щоб мати ширше відкриті двері до світової літератури. Його знання англійської мови і те, що він вивчав її в школі, довело в Канаді до того, що кружляли «поголоски», мовляв, Коротич явний агент, бо закінчив дипломатичну школу. На це він з усмішкою відповідає: «Так, це зле свідчить про наші дипломатичні школи, бож я слабо знаю англійську мову».

Однак хоч Коротич і не є випускником радянської дипломатичної школи, він уміє поводитися, як дипломат; або як добрий «паблік релейшенс мен»; або як досвідчений політик, який має за собою кілька виборчих кампаній. Всі ці якості він виявляв у своїх зустрічах так з українцями, як і з англомовними канадцями. На це й звернув увагу репортер, що мав інтерв'ю з Коротичем, а потім написав у своїй газеті, що цей молодий лікар і поет з Києва не робить враження типового радянського туриста: він вдягнений по-західньому і навіть... вміє жартувати!

Коротич — мінливий. На протязі кількох годин одного дня він здолає поводитися, як повний енергії хлопчак — стрибати вгору, бавитися кишеньковим ножиком, жартувати; кільканадцять хвилин пізніше він уже зовсім інший: поважний літератор, дискутує на літературні теми з професором університету; а годину пізніше він сидить з двома приятелями в притемненому кафе і розказує про себе, про цікаві пригоди з свого життя, при тому згадує вірші і деклямує їх півголосом; ще пізніше він уже виглядає як політичний кандидат серед виборців: на кожний запит і закид сміливо відповідає, його не бентежить навіть удвічі старший за нього дядько, який прийшов тільки на те, щоб переконати Коротича (без успіху) про потребу зліквідувати колгоспи на Україні і наділити кожному мешканцеві по 250 десятин землі; і ще того ж дня, але вже пізно ввечері, Коротич — серед гурту старших громадян розповідає добродійкам, які запитують його, про свого сина, що любить бавитися в ковбоя і що має особливу симпатію до австралійських ведмедиків «коала», про яких він тільки чув по радіо.

У Коротича завжди позитивне наставлення. Він оптиміст. «Це добре», — часто трапляється в його розмові. Про Київ, про Україну він говорить як добрий «паблік релейшенс мен», не вживаючи напам'ять вивчених з підручників чисел про продукцію сталі і про відсоток шкіл з українською мовою навчання. Він говорить про своє місто, про свою країну, як людина, яка живе в них і з ними, яка цікавиться ними весь час, а не тільки у підготовці до подорожі за кордон. Такий Коротич знаменито надається на пост в амбасаді чи місії, у відділі культурного чи пресового аташе.

✱

Віталій Коротич — сміливий і вправний дискусант, політик і «паблік релейшенс мен» це — новий Віталій Коротич. Це не той молодий

хлопчисько, що в Гельсінках називав себе поетом-початківцем, що якось сором'язливо говорив про свої вірші... А в Гельсінках він був не повних три роки перед подорожжю до Канади. У Канаді була людина — певна себе, переконана у своїй правді, переконана у засадничій доброті та порядності людей, переконана у складності питань та многогранності розв'язок. Натяк давньої наївності вже витіснила раціональність та доцільність дорослості; розуміння ваги питань та розуміння власної вартости, власних сил.

Зате його погляди засадничо не змінилися на протязі трьох років. Коротич живе своїми поезіями, в яких знаходимо його кредо: кредо людини, поета, лікаря, кредо українця, гуманіста... Він росте, мужніє, набирає інтелектуального витончення з кожним днем.

Як і в Гельсінках, Коротич не зарозумілий. Зарозумілість, чи набундюченість, чи почуття власної величі, власної вищої окремішности далекі Коротичу. Це ж було б цілковитим запереченням його найсвятішого кредо. Він виріс у народі і працює для свого народу, всеціло, без вагань, без застережень. Але він робить це без явної самопожертви, без свідомої самопожертви. В нього це просто «так, бо не може бути інакше».

Він вірить у порядність, у чесність, у можливість людського порозуміння, в добро, у працю, в ціль життя, в життєрадісність у праці, в народи світу і у свій народ. Він просяк своїм народом і не можна його уявити відділеним від людей. І тут у нього ще одна дилема — дилема поета: зберегти зв'язок з народом і заразом досягнути вершин мистецтва. Це — ціль Коротича. Ціль — яку, згідно з його переконаннями, можна досягнути, коли будеш порядною людиною.

Вийшла з друку і надійшла в продаж книжка поезій Е. Андiєвської

П Е Р В Н І

Ціна примірника: 4 нім. марки, 1 дол. або рівновартість в іншій валюті.

Замовлення приймає вид. «Сучасність» або його представництва.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

ЯРОСЛАВ РУДНИЦЬКИЙ: РЕСПУБЛІКА НА ГОРІ

I. НАЙСТАРІША, НАЙМЕНША, НАЙВИЩА

Як кожна інша країна, що шанує себе, Сан-Маріно (в Італії) має свою легендарну традицію: засновник цієї найстарішої, найменшої й найвищої республіки в світі був християнин-неофіт Маріно, що втік на санмарінські верхи, шукаючи рятунку від жорстоких переслідувань імператора Діоклетіяна в четвертому столітті по Христі. Доля хотіла, щоб він урятував не тільки своє тіло, але й душу і по смерті став святим (бо, як відомо, Сан Маріно з усіх поглядів ближче Римові, ніж Галич, Львів...). Від святого пішла й назва Сан-Марінської (чи, як тут кажуть і пишуть, — Сам-Марінської) республіки, яка офіційно датує своє визволення (в найкращому сенсі цього слова) 885 роком. З того часу через різні труднощі й міжнародні пригоди Сан Маріно перетривало суверенною державою, навіть і другу світову війну. Ніяк не можна казати, що ця республіка боронила свої суверенні права від зазіхання «старшого брата», проте одна гарматка на одному з найвищих шпилів цієї державки недвозначно вказує на те, що її громадяни (усіх їх близько 17 тисяч) були в своєму переконанні достатньо підготовані до війни. Ця традиція утрималася й до сьогодні, і, всупереч загальній у світі тенденції озброюватися, сан-марінці під проводом свого уряду покищо не думають купувати другої гармати... Що буде — те буде!

Сан-Маріно — найменша в світі республіка, бо має тільки 23 квадратні милі площі. Сан-Маріно — найвища в світі республіка. Вона лежить 750 метрів над рівнем моря (Адріатичне море видно з гори на віддалі яких семи миль у напрямі Ріміні).

II. САН-МАРІНСЬКІ БУДНІ

До найбільших позитивів республіки безперечно належить заборона їздити автами по вузьких середньовічних вулицях столиці. Цей приклад могли б з успіхом наслідувати всі інші міста Італії, забороняючи хаос авт, вантажників, мотоциклів, що отруюють не тільки повітря, але й життя.

Положена на Титанівській горі з пригрітками, сама столиця республіки дуже мальовнича й приваблива для туристів та філателістів. Якщо мова про перших, то вони роями відвідують Сан-Маріно і виповнюють повітря такими мовами (порядок за кількістю): італійською

німецькою, французькою, англійською, шведською і норвезькою, еспанською і т. д. Ні української, ні інших слов'янських мов тут не почувш, хібащо треба було б побути тут довший час.

Туристів сан-марінці дуже люблять і поважають, бо вони підтримують економіку республіки. Вся любов і повага до туристів зосереджується на тому, як би видобути з туристичної кишені найбільше грошей. На це є різні способи. Наприклад, у деяких крамницях приймають усі валюти світу, чеки й ін. Є, так би мовити, й підвищений стандарт оплат: чим вище й мальовничіше положений ресторан чи крамниця, тим вищі й ціни за послуги. До деякої міри вирішує уряд: наприклад, сан-марінський шампанський мускат продають за згодою уряду по три пляшки разом в уніформованому (державно) вивізному пакеті. Купувати й вивозити одну пляшку цього льокального нектару заборонено. Правда, ніякого митного чи пашпортного контролю на кордонах Сан-Маріно немає, і тому тільки взаємне довір'я й пристойність не дозволяють туристам вивозити менше трьох пляшок сан-марінського шампанського...

Найтрудніше мені було з візою. Перекрочивши неконтрольований кордон республіки, я в своїй атавістично-європейській льюальності до влади негайно подався крутими вуличками до префектури поліції, щоб залагалізувати своє перебування в суверенній державі по сусідству з Ріміні. Довелося досить довго пояснювати владі, чого мені треба. Коли не помогли офіційні заяви, що в Сан-Маріно не вимагають віз, бо я й далі наполягав, щоб мені прибили печатку, «як в інших порядних державах», мене відіслали на... пошту. На щастя (чи нещастя), пошта була зачинена, і урядовець таки підписав мені документ, недвозначно натякаючи на канадські цигарки (за візу ж платити не треба!).

В одному столиця Сан-Маріно нагадує Нью-Йорк. Так само, як і там, тут «наперед» знають, де ви будете, і на кожному пляні зазначають: «ю ар гір» (ти тут!). Можна навіть сказати, що Сан-Маріно пішло далі в цій справі, даючи написи чотирма мовами (італійською, французькою, англійською й німецькою), тим часом як у метрополітальному Нью-Йорку обмежуються тільки однією. З чого висновок: що менша потуга, то більше сприяє дво- чи багатомовності. А взагалі в Сан-Маріно говорять діалектом, тим самим, що й інші сусідні місцевості над Адріатикою. Початківцеві в італійській мові його важче розуміти, ніж італійську мову в Мілані, Фльоренції чи Римі.

Великі прибутки має державна скарбниця з поштових марок. Сан-Маріно використовує кожную нагоду з своєї скромної історії, а то й світові події, щоб випустити нові меморіяльні марки. Політика, спорт, культура, релігія, комерція, технологія і взагалі всі можливі ділянки життя служать за основу філателістичного мистецтва і прибутків з нього. У столиці є окремий великий будинок для полагодження цих справ. У ньому завжди повно людей, що ліплять марки на листи й картки. Ні в одній державі філателія не має такої питомої ваги

в економічному житті. Важко знайти крамницю, де продавали б картки без наліплених наперед марок. Звичайно висотою оплат вони призначені для європейських країн. Для замор'я немає де наліплювати додаткові марки, і треба знаходитися, щоб знайти чисту картку, на яку можна б наліпити 130 лір поштовою валютою.

ІІІ. ПОЛІТИКА Й КУЛЬТУРА

Внутрішньополітичний режим, гаслом якого є виписана великими буквами на біло-синьому прапорі свобода, небагато змінився за одинадцять століть. На чолі республіки стоять два капітани-регенти, яких обирають на Великих зборах шістнадцять депутатів. Вибори й передача влади регентам відбуваються кожного півроку, притягаючи до себе увагу всіх мешканців республіки й приїжджих. З особливим середньовічним церемоніялом перебирають вони владу першого квітня й першого жовтня кожного року. Ці церемонії пишнотою одягів і кольоритністю декорацій не поступаються перед національним днем — 3 вересня, коли все населення святкує пам'ять святого Маріно — патрона республіки.

У зовнішньополітичній ділянці Сан-Маріно утримує приятні зв'язки з усіма державами світу і має міжнародне визнання. Найближчі, очевидно, з довколишньою Італією, яка в багатьох випадках захищає інтереси Сан-Маріно перед іншими державами. Суверенітет Сан-Маріно визнавало і визнає тепер міжнародне право. Як і Швейцарія, Сан-Маріно не раз давало притулок політичним діячам. Згадати б тут Гарібальді в 19 віці чи багато випадків під час другої світової війни. У цьому відношенні Сан-Маріно веде перед поміж малими державами.

У столиці країни є театр, опера, музей, мистецька галерія й національна бібліотека, що нараховує близько 50 тисяч томів. У бібліотеці є цінні старовинні рукописи й стародруки. Державний архів збирає багато документів з історії Сан-Маріно й Італії. Багато меморіального матеріалу (портретів, декорацій, скульптур) міститься в палаці уряду на головній площі столиці. Початкова й середня освіта обов'язкова й безкоштовна для всієї молоді.

Осередок релігійного життя — базиліка св. Маріно, в якій під престолом похований святий; крім того, є в ній багато церковно-мистецьких пам'яток.

*

На відвідувача-туриста Сан-Маріно справляє дуже приємне враження. Люди ввічливі, не нахабні, всюди чисто, привітно. Краса краєвидів, замки, чисте повітря запрошують до відпочинку. Розмірно низькі ціни за харч і перебування в готелях (яких багато) уможливають тривале перебування в цій країні. Усе ж жити постійно в ній було б монотонно й ... зависоко.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

До теми: гуцули в писаннях німців

Між чотирма розвідками про гуцулів, які Володимир Гнатюк опублікував і обговорив у 1917 році в праці «Причинки до пізнання Гуцульщини», є доповідь австро-німецького етнографа, географа та історика культури Фрідріха фон Гелльвальда (Friedrich (Anton Heller) von Hellwald, 1842-1892) п. н. „Unter Halbwilden in Europa“.¹⁾ Гнатюк подає (стор. 39), що рукопис цієї доповіді закупила бібліотека НТШ в 1906 році в антикварні, в якій він опинився по смерті Гелльвальда.

Можна думати, що це, мабуть, рукопис праці, книжка поява якої була анонсована вже по смерті автора під такою ж назвою в 1894 році, але яка, здається, не появилася.²⁾ Заповідження цього видання лишилося, мабуть, поза увагою Гнатюка.³⁾

Аналізуючи зміст Гелльвальдової доповіді з її численними фальшивами, а то й фантастичними даними, в яких усе підпорядковане поглядіві, що гуцули це зукраїнізовані нащадки тюркського племені узів (торків староукраїнських літописів), Гнатюк приходить до висновку, що Гелльвальд написав свою доповідь, не побувавши сам на Гуцульщині. Згадавши, що йому невідоме єдине історичне посилання Гелльвальда — згадка про німецького подорожника з XVII ст., вислови якого про гуцулів Гелльвальд цитує без подання імені чи джерела, — Гнатюк все таки припускає, що Гелльвальд користувався також і писаннями австро-німецького письменника, літературного критика та публіциста Карла Еміля Францо́за (Karl Emil Franzos, 1848-1904). При цьому він базується на свідцтві одного з найкращих знавців і дослідників Гуцульщини, уродженця Буковини, німецького історика

та етнографа Раймунда Фрідріха Кайндля (Raimund Friedrich Kaindl, 1866-1930), кажучи:

«Інше місце відчиту, зложене розстріленими буквами, вказує, що Ф. Гелльвальд черпав дещо з К. Францо́за. Не можучи тут тепер дістати творів того письменника, наведу невеличкий цитат із другої руки: «Lange wusste man im Westen über dieses merkwürdige Karpathenvölkchen nicht viel mehr, als was K. E. Franzos davon in seinen „Kulturromanen“ erzählt; diese strotzen aber von sensationslüsternen Übertreibungen und argen Unrichtigkeiten. Ihren Schilderungen folgte auch Diefenbach in seiner Völkerkunde. Von anderen Schilderungen sei nur noch jene Büchners in dem bekannten Werke „Kraft und Stoff“ erwähnt. Er schreibt ganz offenbar unter dem Einflusse von Franzos folgendes: »Selbst Europa ist nicht frei von religionslosen Stämmen. Die letzte Reise des Kaisers von Österreich durch seine Länder führte ihn, wie die Zeitungen berichten, nach der Stadt Kolomea in Galizien (1880), in deren Nähe ein herrlich gebauter Menschenschlag, die Huzulen, wohnt. Obgleich dieselben sehr gut geartete Menschen sind, kennen sie kaum eine Religion und im Umkreise vieler Stunden ist keine Kirche zu sehen. Nur einmal im Jahre reitet der Pope, den sie kaum kennen, durch die Dörfer und tauft die neugeborenen Kinder. Dennoch leben diese Leute friedlich und sittlich, sterben ohne Tröstung der Kirche und kommen, wenn es einen solchen gibt, ebenso in den Himmel wie diejenigen, welche viermal im Jahre zur Beichte gehen«. — Wort für Wort die ärgste Entstellung der Tatsachen».⁴⁾

Мені невідомо, чи Гнатюк повернувся ще опісля до перевірки, з яких саме творів Францо́за, який присвятив українцям, в тому числі і гуцулам, багато місця в своїх писан-

нях, Гелльвальд чертав інформації.⁵⁾

Доповідь Гелльвальда є майже в цілості дослівним плягіятом з роману Францоza „Ein Kampf um's Recht“, саме з видання його книжкою (вперше при кінці 1881).⁶⁾ Лише в декількох місцях текст Гелльвальда відбігає від тексту Францоza.⁷⁾ В плягітованому тексті Гелльвальд поробив тільки незначні зміни. В більшості випадків вони мають на меті усунути те, що могло б зрадити, що це плягіят з Францозового роману, як, наприклад, імена осіб, які виступають у романі,⁸⁾ або пов'язати місця, підібрані з різних частин роману Францоza в одне ціле.⁹⁾ В одному випадку плягіюється навіть уступ, в якому у Францоza дія відбувається не на Гуцульщині, а на Поділлі, в околиці Чорткова.¹⁰⁾ Про те, що Гелльвальд плягіює писання Францоza, свідчать навіть його власні писання. Так, у 1890 році він цитує в одному з своїх творів писання Францоza як джерело інформацій про карпатських опришків, пишучи:

In beiden Typen, Haiduken und Hajdamaken, bemerkt Karl Emil Franzos, der genaue Schilderer der letzteren, „offenbaren sich in seltsamer Mischung, welche ein gerechtes Urtheil sehr erschwert, die besten und schlimmsten Triebe eines unterdrückten Volkes. Jedenfalls thäte man Unrecht, zu glauben, das jeder dieser Männer ein Verberbter sei, den nur die Beutegeier in die Berge getrieben, oder ein Verbrecher, der aus Furcht vor dem Kerker der Ebene entflohen.“¹¹⁾

Цитований тут уривок знаходимо і в Гелльвальдовій доповіді, опублікованій Гнатюком.¹²⁾ У дальшому Гелльвальд подає опис опришківства, зазначаючи, що він базується на Францозові.¹³⁾ І цей опис подібуємо в доповіді Гелльвальда.¹⁴⁾

У двох місяцях доповіді Гелльвальда, не скопійованих з Францозового роману, дія якого відбувається наприкінці 30-их рр. XIX ст., згадується подорож австрійського цісаря до Галичини в 1880 році і його зу-

стріч з гуцулами в Коломиї.¹⁵⁾ Про цю зустріч згадує й Бюхнер у наведений вище цитаті з його книжки „Kraft und Stoff“. Про цю подію нема однак ніде згадки в писаннях Францоza. Зате джерелом для Гелльвальда (і для Бюхнера) могла бути тут стаття у „Wiener Tageblatt“, яка появилася в тому ж 1880 році, у ній описується ця подорож цісаря та його зустріч з гуцулами. Цієї статті мені, на жаль, не вдалося розшукати. Вона не оминула однак уваги німецького етнографа і географа Льоренца Діфенбаха (Lorenz Diefenbach, 1806-1883), який ще того ж 1880 року посилається на неї, пишучи:

«Ein Aufsatz im „Wiener Tageblatt“ 1880 sagt von ihnen (гуцулів — О. М.) (bei Kolomea u. s. w.): das Volk ist brav, fast kultur- und religionslos; trägt braunrothe Wollenkleidung mit derber Stickelei, die Frauen rothe Korallen und faltiges Gewand. Letztere haben griechisches schönes Profil, hohen herrlichen Bau, können gut reiten, aber nicht schreiben und lesen.»¹⁶⁾

Ряд подібних тверджень, наочних навіть при порівнянні цього згущеного змісту статті, поданого Діфенбахом з місцями, які стосуються цієї події в тексті Гелльвальда, опублікованім Гнатюком,¹⁷⁾ як і з цитатою з тексту Бюхнера, який і посилається на вісті з газет, піддають думку, що саме ця стаття у „Wiener Tageblatt“ є й джерелом інформацій для них обох. Звідкіля у Гелльвальда інформації про гуцульське повір'я про упадок Польщі, зв'язане з скасуванням цісарем Йосифом II гірського монастиря (Скиту Манявського?), як і ця частина інформацій про Довбуша,¹⁸⁾ яких у Францозових писаннях нема, мені невідомо. Можливо, що ці інформації взяті з цієї ж статті у „Wiener Tageblatt“.

Постає питання, в якому відношенні стоїть Гелльвальдова доповідь „Unter Halbwilden in Europa“ до його іншої спроби покористуватися гуцульською тематикою: його доповіді про гуцулів п. н. „Ein vergessenes

Völkchen in den Karpathen“, яку він виголосив у 1886 р. у Франкфурті над Майном. Довідавшись про неї, Француз зареагував на неї так:

«Am Mittwoch, den 6. Januar 1886 hielt nämlich Herr Friedrich von Hellwald im „Verein für Geographie und Statistik“ zu Frankfurt a. M. unter dem Titel „Ein vergessenes Völkchen in den Karpathen“ einen Vortrag über die Huzulen, welchen er ausdrücklich und nachdrücklich als ein eigenstems geistiges Produkt, als Ergebnis mühevoller Quellenforschung bezeichnete und nur nebenbei erwähnte, dass über die Huzulen bisher in Deutschland mit Ausnahme meiner Skizzen und deren eines andern Autors, der aber in Wahrheit niemals über die Huzulen geschrieben, nichts veröffentlicht worden. Was aber war nun in Wahrheit jenes Elaborat, welches Herr Friedrich von Hellwald den Hörern vorlas? Eine wortwörtliche Abschrift jener Schilderung, welche ich in meinem Roman „Ein Kampf um's Recht“, I. und X. Kapitel auf Grund meines mehrmonatlichen Aufenthalts unter jenem Volke von demselben entworfen, mit einziger Ausnahme jenes einen Satzes, in welchem er seiner mühsamen Quellenstudien gedachte! Da es sich lediglich um einen Vortrag handelte, so hielt sich Ehren-Hellwald für sicher, hat aber seine Rechnung gleichwohl ohne den Stenographen gemacht. Aus den Berichten nämlich, welche die Frankfurter Blätter nach stenographischen Aufzeichnungen über den Vortrag gebracht und die noch heute in meinem Besitze sind, ergibt sich unwiderleglich die hier festgenagelte Thatsache.¹⁹⁾»

Згадані Французом звіти франкфуртських газет про доповідь Гелльвальда були мені неприступні, приступний зате звіт самого Франкфуртського географічного і статистичного товариства про цю доповідь, який наводжу тут повністю:

«Mittwoch 6. Januar 1886.

Herr Friedrich von Hellwald aus Stuttgart: Ein vergessenes Völkchen in den Karpathen.

Wie ein ungeheurer Grenzwall ziehen sich die Karpathen zwischen zwei Ebenen hin, zugleich die Scheide zweier Völker, der Magyaren und der Ruthenen. Dieses halb-

mondförmige Gebirge zeichnet der Redner in seinen hauptsächlichsten Charakterzügen, der landschaftlichen Schönheit seiner ersten Waldeinsamkeit, des Weljiki Lys, und geht dann auf das eigenthümliche, wenig bekannte und selten genannte Völkchen der Huzulen über, welche im östlichen Theile des Gebirges, südlich von Kolomea hausen. Die Huzulen, Abkömmlinge der alten Uzen, aber heute slavisiert, sind ein armes Reitervolk mit ausgesprochenem Sinn für Freiheit und Unabhängigkeit. Redner verfolgt den Huzulen in seinem Leben, seinen Beschäftigungen, seinen merkwürdigen sozialen Einrichtungen, die das Gemeingut der Familie wie oft mehrerer Siedlungen betreffen; er schildert das Christenthum dieser Menschen, welche von dem moralischen Gehalte desselben noch völlig unberührt sind, ihr Verhältnis zum Geistlichen, ihre freie Auffassung der Liebe und der Ehe, ihre Hochzeitsfeste. Wie jeder Naturmensch hat der Huzule bloss jene Laster und Tugenden, welche aus seinen Lebensbedingungen hervorgehen. Die Huzulen haben keine Erinnerung an ihre Geschichte: nur Sagen und Anekdoten spinnen sich erklärend um den „freien Mann“, den „Hajdamak“, in welchem sich die besten und schlimmsten Trieben eines unterdrückten Volkes ausdrücken. Wie im Leben kümmern sich diese seltsamen Christen auch im Tode nicht um den Popen, und mit der Schilderung ihrer Begräbnisfeierlichkeiten beendet der Redner sein Gemälde dieser Halbwilden mitten in Europa.²⁰⁾»

Поданий тут звіт Географічного товариства починається і кінчається тими самими словами, що і текст доповіді, опублікованої Гнатюком.²¹⁾ Крім цього, подане у звіті товариства резюме поодиноких розділів передає зміст розділів тексту у Гнатюка, щобільше — порядок розділів такий самий в обох текстах. Далі навіть у цьому короткому резюме впадає в око ряд слів і зворотів, які подибуємо і в Гелльвальдовій доповіді, опублікованій Гнатюком, як от „Weljiki Lys“, „Reitervolk“, „den ‚freien Mann‘, den Hajdamak“, „diese seltsamen Christen“²²⁾ Повторюється навіть ціле речення „Wie jeder Naturmensch hat der Huzule bloss jene Laster und Tugen-

den, welche aus seinen Lebensbedingungen hervorgehen“.²³) Навіть назва цієї доповіді з 1886 року появляється в кінцевому реченні Гелльвальдової доповіді, опублікованої Гнатюком, де говориться:

«Dies ist das Ende des Huzulen, des Gliedes dieses selten genannten, wohl mehr als halbvergessenen Völkchens der Karpathen (наше підкреслення — О. М.), nur dem Ethnographen bekannter Naturmenschen, so zu sagen Halbwilder mitten in Europa».²⁴)

Всі ці ознаки дають підставу думати, що Гелльвальдова доповідь „Ein vergessenes Völkchen in den Karpathen“ з 1886 року, яка і за свідченням Францоza плягіює майже повнотою текст I й X розділів його роману „Ein Kampf um's Recht“, є, мабуть, крім нечислених відхилень,²⁵) тоготною з його ж доповіддю „Unter Halbwilden in Europa“, опублікованою в 1917 році Гнатюком, яка є плягіятом тих же розділів Францового роману.

Залишається загадкою, чому саме Гелльвальд плягіює Францоza і в доповіді, яку опублікував Гнатюк, і, мабуть, у своїй доповіді з 1886 року. До того, ще в 1878 році він мав цілком інші погляди про походження гуцулів, пишучи:

In den Karpathen, wo die Stämme der Stojken und Huzulen wohnen, haben die Ruthenen sich am reinsten erhalten, zeigen sie in Tracht und Sitte am meisten Altslavisches, während bei den

Podolen schon der Uebergang zum Grossrussen stattfindet.²⁶)

Погляд Францоza на походження гуцулів від узів-торків був йому вже тоді відомий, бо він згадує тоді ж перше видання Францової збірки „Aus Halb-Asien“, що появилася в 1876 році і уже там Францоз відстоює цей погляд.²⁷) Принаймні в 1890 році Гелльвальд знову висловлюється проти погляду, що гуцули — нащадки узів-торків, приймаючи при цьому іншу гіпотезу про їх походження:

«Das schöne und kräftige Gebirgsvolk Ostgaliziens und der Bukowina, die ruthenisch sprechenden Huzulen, endlich sind nicht „der alten Uzen räthselhafte Söhne“, sondern, wie neuere Forschungen lehren, slavisierte Rumänen».²⁸)

Автор цитованої тут фрази не поданий, але нема сумніву, що Гелльвальд мав на думці саме Францоza, який так власне висловився про гуцулів у своїй статті „Zwischen Dniester und Bistritz“.²⁹) Мені не вдалося встановити, чи наведене вище місце було вже у першому виданні цитованого тут твору. В такому випадку відхід Гелльвальда від Францових поглядів про походження гуцулів треба датувати раніше, ніж 1890 роком.

На підставі приступних мені джерел неможливо встановити, котра із цих двох Гелльвальдових доповідей-плягіятів є хронологічно першою.

Олександр МАЛИЦЬКИЙ

¹) Володимир Гнатюк, «Причинки до пізнання Гуцульщини.» Записки НТШ, т. СХХІІІ-СХХІV (1917), стор. 46-57.

²) Про заповідження випуску цієї розвідки книжкою говорить Raimund Friedrich Kaundl, „Die Wahrheit über die Huzulen“, „Mitteilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien“, т. ХХХVІІ (1894), стор. 272. Він каже: «Soeben kündigte wieder der Buchhändler Kerler in Ulm das bevorstehende Erscheinen einer Schrift von Friedrich v. Hellwald über die Huzulen unter dem Titel „Unter Halbwilden in Europa“ an». Однак поява такого видання не занотована в бібліографічнім довіднику Christian Gottlob Kayser, „Vollständiges Bücher-Lexikon“. Принайменше до 1904 р. таке видання не попало і Кайдлеві в руки, бо в своїй статті „Karl Emil Franzos und die ethnographische Forschung“, „Die Zeit“ (Відень), т. ХХХVІІІ (1904), ч. 487, стор. 53, він каже: «Ihm (Францові) ist es zuzuschreiben, wenn Hellwald ein Schriftchen über das Karpathenvölkchen der Huzulen „Unter Halbwilden in Europa“ überschreibt», зазна-

чаючи при цьому в примітці: „Angezeigt vom Buchhändler Kerler in Ulm im Jahre 1894; mir kam es nicht zur Hand“. Є підстави думати, що і до 1909 Кайндль все ще не читав такого видання Гелльвальда, бо в своїй розвідці „Die Huzulen“, „Osterreichische Rundschau“, т. XX (1909), стор. 300-301, він знову згадує про негативний вплив інформацій з-під пера Францоza на Діфенбаха і Бюхнера, не згадуючи вже більше Гелльвальдової розвідки (дивись цитата і примітка 4). Коли б Кайндль був ознайомлений у той час з текстом розвідки Гелльвальда, то ледве чи можливе, щоб він не згадав, що ця розвідка, як показано в дальшому, майже в її цілості дослівний плягіят з писань Францоza про гуцулів. Кайндль ще 1904 обговорив плягітований Гелльвальдом роман Францоza у вищенаведеній статті „Karl Emil Franzos und die ethnographische Forschung“ і не міг би не запримітити, що розвідка Гелльвальда це плягіят.

3) У праці «Причинки до пізнання Гуцульщини» Гнатюк про це нічого не згадує. В поданій там же (на стор. 4) бібліографії писань Кайндля про гуцулів (неповній) Кайндлева стаття „Die Wahrheit über die Huzulen“, у якій згадується заповідження видання Гелльвальдової розвідки, не наводиться. Кайндлева стаття „Karl Emil Franzos und die ethnographische Forschung“ теж не згадується. Натяк Кайндля на це видання Гелльвальда, висловлений у статті „Die Huzulen“, „Osterreichisch-Ungarische Revue“, т. XX (1897-98), стор. 274, був, мабуть, надто загальний, щоб звернути на себе увагу Гнатюка, який написав рецензію на цю статтю Кайндля (Записки НТШ, т. XXVI, 1898, стор. 45-47, бібліографія). Кайндль каже там лише: «Ebenso irreführend sind die Auslassungen v. Hellwalds. Es genügt z. B. zu bemerken, dass dieser die Huzulen als „Halbwilde Europas“ bezeichnet».

4) Володимир Гнатюк, «Причинки», стор. 38-39. Гнатюк цитує тут розвідку Кайндля „Die Huzulen“, „Osterreichische Rundschau“, т. XX (1909), стор. 300-301. Цитата наведена тут Кайндлем взята з твору (Friedrich Carl Christian) Ludwig Büchner, „Kraft und Stoff“, мабуть, 16 видання (Ляйпціг, 1888), стор. 389-390. Кайндль не подає в своїй статті ні видання, ні сторінки для цієї цитати з Бюхнерового твору, але це саме місце, з поданням видання і сторінки (як вище) він цитує в статті „Die Wahrheit über die Huzulen“.

Можна сумніватися, чи у випадку цього уступу Бюхнера ми маємо справу в першу чергу з впливом Францоza. Хоча у своїх творах Францоз пише багато про мінімальний вплив християнства на гуцулів, про поверховність їхнього християнства та про те, що вони майже цілком не виконують християнських обов'язків, яких вимагає від них церква, одначе він ніде не говорить про однорічні поїздки священників у гуцульські поселення чи про повну відсутність релігійності у гуцулів. Навпаки, він описує багато фантастичних пережитків поганської релігії, плягітованих теж Гелльвальдом. Францоз був одначе знайомий з Людвігом Бюхнером, і якийсь вплив його усних інформацій про гуцулів міг існувати.

5) Про гуцулів Францоз пише в першу чергу в нарисі „Ein Kulturfest“, зіставленим з трьох фейлетонів, які появились 1875 в романі „Ein Kampf um's Recht“ (1880-81), у новелі „Der „Stumme““ (1884) і в неопублікованій доповіді „Huzulen“, яка зберігається у Віденській Міській Бібліотеці. Спорядичні згадки про гуцулів подибуються ще в новелі „Der Richter von Biala“ (1875), фейлетонах „Zwischen Dniester und Bistrizza“ і „Die Doppelfeier in der Bukowina“ (оба 1875), в нарисі „Martin der Rubel“ (1877), новелі „Unser Hans“ (1880), нарисі „Frauenleben in Halbasien“ (1882; 1886), романі „Die Reise nach dem Schicksal“ (1885), літературно-критичних розвідках „Die Literatur der Kleinrussen“ і „Das Volkslied der Kleinrussen“ (обидві з 1889) та в романі „Der Wahr-

heitssucher“ (1893); крім цього, до гуцулів має відношення його полеміка з Гелльвальдом в передмові до третього видання його збірки „Aus Halb-Asien“ 1889 (дивись цитата і примітка 19).

6) У „Notizbuch“ (який опублікував Richard Montgomery Thurber у докторській дисертації „The Cultural Thought of Karl Emil Franzos“ (Анн Арбор, Мішіґан, 1954), Француз каже (стор. 186), що перша редакція цього роману друкувалася в другій половині 1880, рівночасно в двох газетах: віденській „Neue freie Presse“ та в американській „Neu Yorker Stadtzeitung“. Друк продовжував ще, мабуть, і в 1881, бо Француз лише при кінці грудня 1880 закінчив писати роман. В дещо перероблений і скорочений формі роман появилсь при кінці 1881 (з датою 1882) у бреславськiм видавництві Schottländer'a. Це книжкове видання лягло в основу всіх дальших видань цього роману (на сьогодні 16, включно з скороченою версією, що появилася в 1950 у Відні п. н. „Das schwarze Kreuz im Acker“). З одного із цих книжкових видань плятіює Гелльвальд. На українську мову цей роман переклала Марія Грінченко (під псевдонімом М. Загірня). Цей переклад появилсь п. н. «Боротьба за право» в 1913 у Києві (дивись рецензію: М. К-чук, «К. Француз. Боротьба за право», «Літературно-Науковий Вістник», т. LXII (1913), стор. 574).

Уривкам Гелльвальдового тексту, опублікованого Гнатюком у «Причинках», і позначеним тут (для швидкого віднайдення їх відповідників у Францо́за) порядковими числами, відповідають ці ж числа місць з Французового роману, які наводяться тут за другим східньонімецьким виданням (Ляйпціґ, 1955, у видавництві List'a).

Текст Гелльвальдової доповіді стор.: 1) 46 (Wie ein ungeheurer Grenzwall... für alle Lande und Völker zu seinen Füßen); 2) (Wer aus der nördlichen Ebene... zerissen von ihren Spitzen und Kuppen); 3) (Nah', sehr nah'... alle seine Sinne den Wechsel der Landschaft); 4) 47 (Und wenn er den Wald überwunden... in unsäglich erster Schönheit das dunkle Waldgebirg); 5) (Entsetzlich einförmig ist's... unwiderstehlich an ihr Herz); 6) (Wenn einmal der keusche, herbe Zauber... sind besser als ihr Ruf); 7) 48 (Das eigentümliche Völkchen, dessen Name bei uns selten einem Anderen als dem Ethnologen geläufig ist, wird gewöhnlich der gemeinsamen Sprache wegen... wie der Hekla die Schneedecke durchbricht. Nicht minder überraschen die Männer, hünenhafte Reiter mit kühnen Falkenaugen... auf ihren kleinen unruhigen Pferden); 8) (Die Huzulen sind nämlich das einzige Reitervolk der Erde... auf die eigene Kraft und Selbsthilfe angewiesen. Um was immer ein Streit ausgehen mag... und es ist auch gut); 9) 48-49 (Was Armut, was Reichtum ist, ... — aber Freiheit ist's doch!); 10) 49 (Auch im Übrigen ist der Huzule der achte Erbe der alten Väter-sitten. Sein Ahn, der Uze... dazu fehlt es an Arbeitskräften); 11) 49-50 (Während dieser „grünen Zeit... anders als im podolischen Tieflande); 12) 50 (Ebenso ist die Entwicklung... ist gemeinsamer Familien-, Geschlechts- oder Stammesbesitz); 13) (die Männer der Gemeinde... ursprünglich gewesen ist: ein Kriegs- und Waffentanz); 14) 50-51 (Der Uze war ein Heide, ... Sorgen und Gedeihen nicht recht verstehen könne. Wohl wird in derselben die Messe zwar nach katholischem Ritus, ... mit Verständnis folgen können); 15) 51-52 (obwohl sich ihr Leben, wie jenes der Leute in Pokutien, ... von des Anderen Blute); 16) 52 (das grösste Laster, welches den Huzulen befleckt: ... Änderung ihrer Lebensweise bedeutet); 17) 53 (Was nun den Segen des Popen anbelangt, ... auf den Besitz der Siedlung, wie jeder Andere); 18) 53-54 (Rechnet man diese für unsere geläuterten Moralbegriffe... den er überall vertilgt, zeigt er sich auch roh und grausam... eine Beule absetzen mag oder nicht); 19) 54 (es war Alexander Dobosch, ... oder den „Eisernen“ nennen); 20) (Wie sich für das kleinrussische Wort Hajdamak... der Ebene entflohen); 21) 54-55 (Drei scharf geschiedene Gruppen... am hellen Tage jahrelang erinnert); 22) 55-56 (Die dritte und wenigst... den Strick des Henkers); 23) 56 (Der Huzule benimmt sich... die ge-

ringste Gemeinschaft mit ihnen); 24) 56-57 (dass diese seltsamen „Christen“ ... und stirbt getröstet); 25) 57 (Da durchschneidet plötzlich ... wo das Trauermahl gerüstet ist) —

є плягітований з роману Францоza стор.: 1) 180 (Wie ein ungeheurer Grenzwall ... für alle Lande und Völker zu seinen Füßen); 2) 185 (Wer aus der Ebene ... zerrissen von ihren Spitzen und Kuppen); 3) 185-186 (Nah, sehr nah ... alle seine Sinne den Wechsel der Landschaft); 4) 186 (Und wenn er den Wald überwunden ... in unsäglich ernster Schönheit das dunkle Waldgebirg); 5) 186-187 (Entsetzlich einförmig ist's ... unwiderstehlich an ihr Herz); 6) 187 (Wenn einmal der keusche, herbe Zauber ... besser als ihr Ruf); 7) 7 (Dieses Völklein wird gewöhnlich, der gemeinsamen Sprache wegen ... wie der Hekla die Schneedecke durchbricht), 10 (Mit Stauen blickte er auf diese hühnenhafte Reiter mit kühnen Falkenaugen ... auf ihren kleinen unruhigen Pferden); 8) 10 (Denn die Huzulen sind das einzige Reitervolk der Erde ... das blanke Beil am Arme), 35 (Der Huzule darf die Flinte nicht ... dem Räuber gewärtig sein muss), 37 (Der Huzule ist auf die eigene Kraft angewiesen), 45 („Sein Recht behaupten ... das ist Huzulenart!), 36 (Um was immer der Streit gehen mochte ... und es war auch gut); 9) 36 (Was Armut, was Reichtum ist, weiss man in dieser tannengrünen Wüstenei nicht), 7-8 (Kümmertlich genug fristet sich ... einen Gulden gesehen hat), 36-37 (So kann die Menschen kein Neid trennen; ... darum duzen sie jedermann), 7 (im übrigen leben sie frei in ihren Bergen, keinem Adeligen, keinem Vogt der Krone untertan), 8 („Der Falke erträgt keinen Käfig, ... geht das Sprichwort in den Bergen. Darum kam auch niemand hinauf ... aber Freiheit ist's doch!); 10) 189-190 (das zweite aber durch die Mischung des Blutes ... sondern ein dunkler, rätselhafter Drang), 34 (Sorglos liessen sie ihre Herden ... verliehen sich im Bergwalde), 35 (dass sie weder für gedeckte Hürden ... an Arbeitskräften fehlt); 11) 190 (Während dieser ‚grünen‘ Zeit — ... nur die eiserne Not dazu gezwungen), 34 (Die Leute taten ganz recht ... schmalen, keilförmigen Pflug benützten; aber die Besspannung, das Pfluggerät ... die Zeit für das Säen, Ernten und Dreschen); 12) 190 (Ebenso ist die Entwicklung ... an denen adthundert Menschen zugleich das Mit-eigentum besitzen), 53 (Denn der gemeinsame Acker ist das Heiligum ... scheint diesen Männern verruchter), 190-191 (Die Verwaltung und Verteilung geschieht ... ist gemeinsamer Familien-, Geschlechts- und Stammesbesitz); 13) 22 (versammelten sich die Männer der Gemeinde ... auf dem Platze vor der Schenke), 47-48 (Als die Männer der Gemeinde um die Mitte des Dezember ... die hohe Zeit des Jahres), 279-280 (Sie bildeten einen Kreis um das Feuer ... ursprünglich gewesen ist: ein Kriegs- und Waffentanz); 14) 191 (Der Uze war ein Heide, .. das ‚Vaterunser‘ herzusagen), 84 (ein Seelsorger jener Landschaft ... sie müssen auch dieses tatlos erwarten), 84-85 (dieser arme Dorfpfarrer, keine Musterkarte ... engen Verhältnisse mit scharfem Verstande), 84 (Gegen einen ledigen Pfarrer ... Sorgen und Gedeihen nicht recht verstehen könne), 154 (Die Messe wird bei den Griechisch-Unierten nach katholischem Ritus gelesen ... Verständnis folgen können); 15) 102 (Sonst regelt sich das Leben der Leute in Pokutien ... Verteilung des Holzes aus dem Gemeinewalde), 135-136 (Das Weihnachtsfest war gekommen. Es ist in den Karpathen ... und Met getrunken wird), 368 (und so wurde am nächsten Tag die Bundesfreundschaft ... von des andern Blute); 16) 189 (Ihn befleckt im Grunde nur ein Laster: die Sittenlosigkeit, die sich im Verkehr der beiden Geschlechter offenbart), 193-194 (Wenn da oben ein Mann ... Änderung ihrer Lebensweise bedeutet); 17) 194 (Und der Segen des Popen? ... bleibt ihnen für immer ein Rätsel ...), 15 (denn der podolische Bauer ... das Gefühl der Menschlichkeit dagegen auflehnt), 194-195 (denn die Gründe für jene Erscheinung ... auf den Besitz der Siedlung wie jeder andere); 18) 195 (Rechnet man diese traurige Eigentümlichkeit ab ... offenerzig, tapfer und gastfrei), 44 (der gern jeden und alles auf Erden ... den er überall verteilte), 195 (aber auch roh und grausam. Des Kaisers Schreiber ... Verachtung seltsam gemischt ist), 33 (unter leidenschaftlichen, leicht erregbaren Menschen? Und dass sie ... eine Beule absetzen mochte oder nicht); 19) 202 (Der erste war Alexander Dobosch ... oder ‚Eisernen‘ nennen);

20) 198 (Wie sich für das kleinrussische Wort ‚Hajdamak‘ ... eines unterdrückten Volkes. Man täte Unrecht, zu glauben ... der Ebene entflohen ist); 21) 198 (Drei scharf geschiedene Gruppen ... in grösseren Banden auf ... Einzelnen oder zu zweien ... traurigen Räuberhandwerke nach ... Anders die zweite ... den Beamten schwer geschädigt haben), 199 (und wenn die Gendarmen kommen ... Ferner die Rekrutierungsflüchtlinge. Endlich zählen hierher die Opfer ... und dem ruthenischen Bauer. Sie sind stets in grösseren Banden ... grossen Beschwerden dieses Daseins), 199-200 (aber es ist schwer ... gilt als ehrlos), 143 (dass die Hajdamaken fast nie einen Bauer oder Juden angreifen), 195 (Nur in der bittersten Not ... am hellen Tage jahrelang erinnert); 22) 200 (Diese ‚Freiwilligen‘ bilden die dritte und mindest ... Aus Beute gier geschieht es nicht; ... Nein, Gründe edlerer Art, ... an das Hajdamakenwesen der Vorzeit), 201 (In der Ebene ist kaum Raum ... es verdirbt Körper und Seele), 201-202 (man kommt dabei nicht zu Jahren ... den Strick des Henkers); 23) 195 (Der Eingeborene benimmt sich ... und brummt ihn höchstens an), 196 (So hat der Huzule von dem Hajdamaken ... und fasst ihn an: Kragen), 196-197 (Nur dass er dan in einem Atemzuge ... die geringste Gemeinschaft mit ihnen); 24) 193 (Ja es sind seltsame ‚Christen‘ ... und stirbt getröstet); 25) 377 (Da durchschnitt plötzlich ein seltsamer, schriller Ton die Stille), 377-378 (dass es eine Hirtenschalmei war ... die letzte Ehre zu erweisen), 193 (Ist die Leiche erkaltet ... unter einer mächtigen Tanne), 382 (Zu Häupten ein mächtiges Kreuzifix ... wo das Trauermahl gerüstet war).

7) Повний текст цих місць подається в примітках 15, 17 і 18.

8) Пропущено, наприклад, такі імена: Taras Barabola, (Француз стор. 187, 368, Гелльвальд стор. 47, 51), Karol Wugoda (Француз стор. 279, Гелльвальд стор. 50), Martin Sustenkowicz (Француз стор. 44, Гелльвальд стор. 53), Jemilian, Leo (Француз стор. 199, Гелльвальд стор. 55), Marko, Giorgi (Француз стор. 197, Гелльвальд стор. 56), Hilarion (Француз стор. 382, Гелльвальд стор. 57).

9) Наприклад, чч. 8), 9), 13), 15), 21), 22), 25), у примітці 6.

10) Француз стор. 22, Гелльвальд стор. 50. Дія в цьому місці роману Францоza відбувається в селі Рідова біля Барнова на Поділлі. Герой роману Тарас Барабола родом з цього села. Ці місцеві назви фіктивні. Назву „Barnow“ Француз вживає в численних своїх літературних творах на означення свого рідного міста Чорткова на Поділлі. У автографічному нарисі „Mein Erstlingswerk: ‚Die Juden von Barnow‘“, поміщеному в редакційній та видаваній ним збірці „Die Geschichte des Erstlingswerkes“, він виправдує цю зміну тим, що „Czortkow der deutschen Zunge Mühe macht“ (стор. 238, третє видання, Штуттгарт і Берлін, без дати випуску).

11) Fr. von Hellwald, „Die Welt der Slawen“ (друге видання, Берлін), 1890, стор. 170.

12) Гелльвальд, стор. 54.

13) Hellwald, „Die Welt der Slawen“, стор. 170-172.

14) Гелльвальд, стор. 55-56.

15) Повний текст цих місць такий:

1) In den Mienen der Weiber liegt ein gewisser Ernst. Das geradezu klassischschöne Profil mit der griechischen Nase fällt vor Allem auf. Merkwürdig: die Weiber sind sich alle ähnlich, so dass es dem Fremden unmöglich ist, dieselben voneinander zu unterscheiden. Es sind wahrhaft schöne Weiber, mit weissester Lilienhaut, alle schlank und hochgewachsen, üppig und geschmeidig, von herrlichem Bau, der durch das faltenreiche Gewand nur noch gehoben wird. Im etwas gebräunten Antlitz lodern prächtige

Schwarzaugen. Die huzulische Schöne, welche 1880 in Kolomea vor dem Kaiser von Oesterreich zu Pferde ihre Evolutionen aufführte, konnte man für eine lebende Statue halten (стр. 48).

2) Zur Zeit des Besuches des Kaisers Franz Joseph in Kolomea wurden dort zwei huzulische Hochzeiten veranstaltet. Die Elite der Huzulen hatte sich hier zu Pferde eingefunden, in ihren braunroten Kleidern aus schweren Wollstoffen, reichen Schmuck tragend, was eben diese Armen Schmuck nennen: grelle, grosse Blumen, dicke Wollbänder mit stark aufgetragener Stickerei. Die Weiber, hundert an der Zahl, waren auch zu Pferde und hatten sich sehr pompös herausgeputzt. Der Hals war mit dichten Reihen roter Korallen geschmückt, welche wie ein Ringkragen bis in die Mitte der Brust reichen. Die Weiber reiten nach Männerart, ohne Zaum und mit den Füßen die Pferde lenkend. Die beiden Bräute waren reich mit Blumen beladen, trugen mächtige Metalldiademe und Kränze darüber; zu beiden Seiten jeder Braut ritten die Brautführerinnen, ebenfalls sehr überladen aufgeputzt. Der Hochzeitszug setzte sich in Bewegung, und im Galopp ritt die ganze Bauernkavalkade auf den Kaiser zu. Beide Bräute und ihre zukünftigen Ehegatten stiegen vom Pferde, knieten vor dem Monarchen nieder, küssten ihm die Hände und Füsse, und baten um seinen Segen. Der Kaiser erteilte denselben und übergab jeder Braut ein fürstliches Geschenk. Hierauf begann die Musik zu spielen, aus Streichinstrumenten und Zymbeln nebst zwei dünnen, ungemein langen Waldhörnern bestehend. Die Hochzeitsgesellschaft begann dann die Hora zu tanzen. die Braut in einem Kreise mit ihrem Bräutigam. Nach Beendigung des Tanzes ritten die Huzulen nach ihrem Heimatdorfe ab, wo die Hochzeit zwanglosener, als es vor dem Kaiser möglich gewesen, in der früher geschilderten Weise gefeiert ward (стр. 52-53).

16) Lorenz Diefenbach, „Völkerkunde Osteuropas, insbesondere der Haemoshalbinsel und der unteren Donauegiete“ (Дармштадт, 1880) т. II (2 частина), стр. 399 (Nachträge und Berichtigungen). До цього і других місць цієї праці Дієнбаха, в яких він посилається на вислови Францо за про гуцулів, відноситься критика Кайндля, яку цей висловив вперше в статті „Über einige Beiträge zur ethnographischen und kulturhistorischen Forschung“, Literarisches Beiblatt zum „Archiv“ (Берлін), т. II (1889), ч. 4, стр. 17-18, та в ряді наступних статей, наведених уже в примітках 2 і 3.

17) Гелльвальдів текст такий: Einmal des Jahres reitet der Pope durch die Dörfer und tauf die neugeborenen Kinder. Im Umkreise vieler Stunden, ja oft mehrerer Tagereisen ist keine Kirche zu sehen. ... So leben die Huzulen ohne Kultur — keiner kann lesen und schreiben — ohne Streben und eigentlich auch ohne Religion ... (стр. 51).

Бюхнерів вислів подано в цитаті і примітці 4.

18) Повний текст цих місць такий:

1) Die Huzulen haben keine Erinnerung an ihre Geschichte gepflegt. Bloss in einzelnen Anekdoten lassen sie die Vergangenheit in sich leben. Die Vaterlandsiebe existiert nur in einer dunklen Vorstellung bei ihnen; sie glauben noch an die Wiederherstellung des Polenreiches, und dieser Glaube ist in einem eigentümlichen Zusammenhange mit der Weltgeschichte. In der Nähe von Kolomea war ein Kloster. Ohne damals religiöser zu sein als heute, hatten die Huzulen sich durch die Macht der Gewohnheit an dieses Kloster gefesselt gefühlt. Sie liebten die Mönche, die ihnen Gutes thaten. Kaiser Joseph II. hob mit andern auch dieses Kloster auf, und damals ist in der Vorstellung der Huzulen Polen zu Grunde gegangen (стр. 54).

2) Noch eine andere Sage hängt mit dem Ringen um Polens Wiederherstellung zusammen. Die Huzulen haben ihren Achilles — es war Alexander Dobosch, den sie im Liede den „Schwarzen“ oder den „Eisernen“ nennen. Die Sage von ihm scheint der

Achillessage nachgebildet zu sein. Dobosch ist ein Held, welcher nach der ersten Teilung Polens mit seinen Huzulen sich ins Gebirge zurückzog, um dort den kaiserlichen Truppen Widerstand zu leisten. Er war unverwundbar; sechsmal musste die Kugel geweiht sein, die ihn töten konnte. Seine Geliebte führte ihn dem Tode zu. Sie war feil und käuflich und wurde nach Kolomea gelockt, dem Babel der Huzulen, wo Schwalgerei getrieben wird und grosse Schätze den Menschen verführen. Dort wurde ihr der Schmuck aus des Kaisers Schatz geschenkt und die Kugel sechsmal geweiht, welche den Dobosch tötete. „Als er tot war“, erzählte die Sage, „hingen sie ihn an einen Galgen, sechshundert Fuss hoch auf — aber unsere Berge sind noch höher“. Die Wahrheit ist indes, dass Dobosch von seinen eigenen Leuten bei einem Gastmahle durch Gift hinweggeräumt wurde (стор. 54).

Тільки останню згадку про те, що Довбуша отруїли його власні люди, Гелльвальд скопіював з роману Францоza. У перших виданнях цього твору читаємо: „Gleichwohl war der Mann so gewaltig, dass sie (гуцули) ihm nicht offen entgegenzutreten wagten; er wurde von seinen eignen Leuten bei einem Gelage durch Gift hinweggeräumt (Karl Emil Franzos, „Ein Kampf um's Recht“ (друге видання, Штуттґарт, без дати випуску. У пізніших виданнях, включено з цитованим у цій статті другим східнонімецьким (див. примітка 6), це місце замінено таким: „Seine Härte wurde ihm zum Verderben; er wurde von seinen eigenen Leuten verraten (стор. 202).

¹⁹⁾ Karl Emil Franzos, „Aus Halb-Asien. Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrussland und Rumänien“ (третє видання, Штуттґарт, 1889), т. I, стор. XVII (передмова). З цієї ж передмови довідався, мабуть, про цю Гелльвальдову доповідь і Кайндль, котрий у статті „Die Wahrheit über die Huzulen“ (див. примітка 2), стор. 274, цитує звідтіля Францозову замітку про його багатомісячне перебування на Гуцульщині.

²⁰⁾ „Friedrich von Hellwald „Ein vergessenes Völkchen in den Karpathen“, Jahrbuch des Frankfurter Vereins für Geographie und Statistik (Франкфурт над Майном), т. L (1886), стор. 73-74.

²¹⁾ 1) Wie ein ungeheurer Grenzwall, hier steil emporgeballt, dort sacht aufgebaut, ziehen sich die Karpathen zwischen zwei Ebenen dahin ... (стор. 46); 2) див. цитата і примітка 29.

²²⁾ Стор. 47, 48, 54, 56.

²³⁾ Стор. 53.

²⁴⁾ Стор. 57.

²⁵⁾ В „Unter Halbwilden in Europa“ нема вже згадки про Гелльвальдові студії, нариси Францоza чи ще якогось автора, котрий писав у Німеччині про гуцулів (див. цитата й примітка 19).

²⁶⁾ Friedrich von Hellwald, „Die Erde und ihre Völker. Ein geographisches Handbuch“ (Штуттґарт, 1878), т. II, стор. 256.

²⁷⁾ Там таки.

²⁸⁾ Fr. (iedrich) von Hellwald, „Die Welt der Slawen“ (друге видання, Берлін, 1890), стор. 81.

²⁹⁾ Karl Emil Franzos, „Zwischen Dniester und Bistritz. Aus Halb-Asien“ (шосте видання, Штуттґарт і Берлін, 1927), т. II, стор. 231.

Вперше цей фейлеон появилсь у віденській газеті „Neue Freie Presse“, в ч. 3843 з 8 травня 1875, стор. 1-5.

З РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ

Енергія таланту й пошуку

«Олександр Архипенко — ім'я світової слави, що вимовляється з високою пошаною в мистецьких колах західноєвропейського і закеанського континентів». Ці слова взяті нами зі статті Миколи Вороного, яка була видрукована 1928 року в журналі «Глобус» незабаром після того, як до викладання в українські художні вузи повернулися мистці, що навчалися в різних країнах. Тоді ж ширилися чутки і про повернення на батьківщину Олександра Архипенка. Чому уславлений мистець не повернувся, не відомо. Зв'язків з Україною аж до його смерті (25 лютого минулого року) не було. І питання про його повернення на батьківщину так, як, наприклад, російських скульпторів С. Коненкова, Н. Ерзі, ніколи не порушувалося.

Проте сам скульптор ніколи не забував рідної мови, своєї батьківщини, свого народу, пишався тим, що українець, і не раз підкреслював це у своїх розмовах-інтерв'ю (наприклад, під час 110-ої виставки в Нью-Йорку і пізніше, 1962 р. у Вінніпегу). Перебуваючи далеко від батьківщини, в одному листі від 7 червня 1955 року О. Архипенко писав: «Я буду щасливий, коли матиму нагоду, щоб мою працю заопікувався український народ...» Отже, для Архипенка дума про український народ була постійною в його діяннях.

Якось він сказав: «Хто знає, чи думав би я так, якби українське сонце не запалило в мені почуття туги за чимось, чого я й сам не знаю».

Від початку своєї творчості і до

кінця життя у Архипенка відчувалася українська первісність мистецьких відчужень. Він ішов за старовинною трипільською культурою, пам'ятниками візантійського мистецтва на Україні і зазнав більше впливу прадавніх кам'яних баб, щедро розкиданих на українських степових могилах-курганах, ніж взірців клясичного середньовіччя чи мистецтва останніх років. Безпосередньо про творчість Архипенка у нас знають поверхово, лише з усних чуток чи закордонної преси — та й то не широки кола, а хібащо окремі старші мистці, як К. Трохименко, І. Кавалерідзе, В. Касіян. Бурхливі події першої чверти 20-го століття і відсутність будь-яких публікацій про творчість майстра поступово відтерли від нас нашого земляка, загасили інтерес до його праці. Лише у 16 томі Української Радянської Енциклопедії знаходимо короткі відомості про художника...

Олександр Архипенко був першим, хто застосував мистецькі ідеї кубізму в скульптурі. Його кубістичний стиль увів нові концепції в скульптуру. Він мав вплив і на кубізм у малярстві, надаючи йому зовсім нового характеру. Однак Архипенко скоро відходить від кубізму, відчуваючи, що теорія кубістів зв'язує його у творчості. Вічний шукач, Архипенко розуміє кубізм, як один із засобів мистецького вислову, а не як догму, котрій треба підкорятись. І тому в 1910 році відкриває власну школу, невпинно розширюючи діяпазон своїх мистецьких шукань. Твердження про геометричність об'ємів форм, якими так захоплювалися кубісти, для Ар-

хипенка було недостатнім. Він казав, що форма є складовою частиною простору. Ввів у обіг нові естетичні елементи, як от: моделювання простору, освітлення зсередини, вглиблення форми і прозорість, уживання нових матеріалів — бляхи, гіпсу, дерева, металу, скла, золота, теракоти. Він продрівляло скульптуру, щоб показати її нутро. І всі ці мистецькі засоби потрібні йому, щоб виразити вічність краси. Іноді фігура робиться з прозорої маси. Іноді джерело світла встановлюється десь усередині постаменту, від чого скульптура стає незалежною від зовнішнього освітлення, бо майстер виявляє те, що бажає виявити, і затіняє все інше...

Архипенко збував застій європейського мистецтва, здивував експресіоністів механікою «складних» примітивів, космічною єдністю енергії і матерії. Його групові композиції, не зважаючи на абстрагованість, здаються життєвими, фігури згинаються в конвульсіях, у пристрасті («Червоний танець», «Задума»). Розвиваючи моторні думки, Архипенко раптом перериває лінію руки і кидає уламок гіпсу — кисть її — десь на коліно («Торс жінки»).

Такий ефект «повітряної павзи» має підсилювати уяву глядача, динамізувати її. Скульптора захоплює біг лінії, без огляду на вимоги анатомії. В портретах його вражає своєрідна краса архаїчної праформи («Анжеліка»). Шукання деформації ведуть його щораз до абстрагованіших форм, до пластики отворів — вглиблень, замість грудей, — що контрастують з підкресленими опуклостями. Це те, що далеко пізніше повторюють Генрі Мур, Цадкін та інші майстри. Про такі свої скульптури Архипенко каже, що вони побудовані за чотирима принципами: модельяція простору (це слід розуміти, як гру бгнками і жолобами при виявленні матеріалу), використання прозорості матерії, використання світла і зворотних (у фотографічному розумінні) форм.

Нові форми, нові можливості створив Архипенко, підпорядкову-

ючи себе своїм внутрішнім мистецьким імпульсам, промовляючи своєю пластичною мовою. Мистецтво — це мова форм, мова, доступна людині, і художник користується нею для спілкування з глядачем. Творчість Архипенка ніколи не була пасивною, бо пасивним мистецтвом є натуралізм або фотореалізм. Активне — це те, що будує нові форми, нові образотворчі можливості. «Відколи існує фотографія, подібність є не потрібна... На мою думку, завдання мистця — творити», не раз зауважував майстер у своїх роздумах про мистецтво. На його думку, глядач повинен співпрацювати з мистцем: «Світ хотів би, щоб мистець викладав усе як на долоні. Щоб той світ прийшов і без ніякого зусилля побачив усе. Я міслю, що в такому б разі не було ніякого творчого мистецтва, адже мистець повинен творити. Мистець, який творить, тим самим приневолює до творчості і глядача. Він дає глядачеві імпульс, що штовхає і його, глядача, згідно із законами універсального руху. Коли подати глядачеві символ, він мусить почати і сам творчо мислити».

Мистецтво Архипенка — це мистецтво символів. Символи роблять натяк на дійсність, але вони не є реальні. Шевченкові «Три ворони» або «Три лірники» у «Великому льосі» — символи, і читач так їх і сприймає. Символи Архипенкового мистецтва побудовані на принципі умовного рефлексу. Без символу уможливе мистецьке пізнання. «Павлівський собака, — каже Архипенко, — виділяє шлунковий сік, зачувши дзвінок, синхронізований з годиною харчування. Собака сприймає дійсність також через символи. Символи — це явища, коли одна річ заступає другу. А те, що не має початку, було б для нас порожнім звуком, якби ми не знаходили для нього символи. Символи — це пряме називання речі. І це обхід з метою підходу, щось таке, чого вимагав від поезії Малларме. Символ підказує, наводить на дум-

ку, наводить на почуття, символ існує тривимірно у просторі».

У цьому розумінні символи Архипенкового мистецтва далеко складніші і заплутаніші, ніж наше уявлення про мистецтво. Архипенко сприймав дійсність крізь призму свого оригінального бачення, по-своєму, індивідуально, так, як це йому підказувало художнє чуття. Часом дійсність, яку відтворював мистець, далеко відходила од того, що бачить звичайно людина простим оком. Тому його творчість не вміщується в усталені рамки, вузькі коридори «дозволеного» і «недозволеного»...

Мистецтво для Архипенка було завжди і насамперед справою суб'єкту, бо воно, як об'єкт (навколишня дійсність, з якої мистецтво по черпує матеріал) є тільки природою, натурою. А природа чи натура — це ще не мистецтво. Кожний об'єкт стає художнім твором тільки через суб'єкт творця-художника. Сміливість творчого задуму є мірою талановитості і одночасно — мірою творчої влади над природою, природою, об'єктом. Архипенко в природі чи об'єкті знаходив тільки вихідний пункт творчого процесу. Це засвідчують такі його твори, як «Гондольєр», «Мадонна», «Арабка», «Шахразада», «Індійська княжна», «Еспанка», «Материнство на скелях», «Приязнь» та інші.

Новатор-винахідник у мистецтві, він постійно заявляв, що, власне, нічого нового не відкрив, що навчився цього у єгиптян чи стародавніх майстрів української кераміки. І справді, майстерне володіння всіма стилями, досвідом усіх епох відчувашш при спогляданні творів Архипенка. Це відзначають і дослідники, які зараховують до властивостей його скульптур і примітивну простоту неолітичного мистецтва, і статичну монументальність Єгипту, й ідеальну чистоту архаїчної Греції, і лінійне багатство Ві-

зантії, і духовну піднесеність готики, і витонченість ренесансу, і виразний динамізм бароко, і шляхотний манеризм рококо, і ретельність академічного реалізму. З легкістю віртуоза він умів переступати кордони стилю, втілюватися в кожний стиль, не втрачаючи при цьому ні на мить своєї мистецької суверенності...

Архипенко — це мистець, винахідник, що дуже глибоко підходить до мистецтва. Природа для нього ніколи не була мертвою, і з неї він черпав космічний динамізм для своєї творчості. Серед його технічних винаходів є, приміром, спеціальний рефлектор для підкорення людиною світла. Розглядаючи скульптуру, він іноді казав: «... найкраще, коли над скульптурою попрацюють вітри й негоди, коли вони з'їдять її ніс, її тверді контури, коли скульптура стає імпресіоністичною». Мікель-Анджелью не закінчив свої деякі речі, але вони закінченіші, ніж численні вигладжені статуетки, що мають місце у міщанському побуті.

З 1910 по 1950 рік Архипенко влаштував 95 індивідуальних виставок в різних столицях європейських держав, а з нагоди 50-ліття мистецької діяльності в Нью-Йорку відбулася 110 виставка його творів. Число його індивідуальних виставок зараз добігає 130. Мистецький доробок налічує понад 1 000 творів, які можна здибати в різних галеріях та музеях світових столиць. На Україні теж є твори Архипенка, зокрема в Києві і Львові. Творчості великого мистця присвячено багато монографій на різних мовах. Ім'я Архипенка нерозривно пов'язане з нашою добою. Як ім'я Довженка в світовому кінематографі, Архипенко поклав відбиток новаторського духу на образотворче мистецтво.

Андрій НІМЕНКО
(«Ранок», ч. 8, 1965)

З М І С Т

Юрій Коломиєць. Поезії	3
Улас Самчук. На білому коні	7
Богдан Рубчак. Шукаючи справжнього культобміну, справжнього Зерова і справжньої літератури	42
Недруковані переклади Юрія Клена	61
Володимир П. Стахів. Російський цинізм у Прибалтиці	66
Євген Врецьона. Клюб фальшивих грачів	73
Іван Майстренко. Сторінки з історії Комуністичної партії України	77
Петро Ю. Стерчо. Словацько-українські взаємини 1938-39	85
Ростислав Л. Хом'як. Віталій Коротич зблизка	102
Ярослав Рудницький. Республіка на горі	112
Критика і бібліографія. До теми: гуцули в писаннях німців (Олександр Малицький)	115
З радянської преси. Енергія таланту й пошуку (Андрій Німенко)	125

Адреси наших представників

Австралія: «Library & Book Supply»
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.
Australien

Аргентина: Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Читайте!

Передплатуйте!

DIGEST

OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

— Переклади англійською мовою із понад 40 газет і журналів видаваних в радянській Україні. Тексти наведені в цілості або у вимках, з точним поданням джерела.

— Видання включає такі постійні відділи як: Комуністична партія України, Держава і право, Економіка, Наука, Література, Мистецтво, Преса і публікації, Молодь, Зовнішні справи та ін.

— Появляється кожного місяця, від 1957 року.

— Метою видання є дати англomовному читачеві щомісячний огляд подій в Україні та розвитку різних галузей життя українського народу. Серед відборців журналу є численні університети і дослідні центри советознавства в США, Канаді і Англії.

Ціна: одно число 1.50 дол., річна передплата — 15 дол., передплата на два роки 25 дол., три роки — 30 дол.

Замовляйте оказійні примірники у

«PROLOG» Inc.

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York N. Y., 10025
U. S. A.

Адреси для вилат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

